

סטטוס קוו לפני – או אחרי?

הערות פרשנות למדיניות הביטחון של ישראל 1949–1958

מרדכי בריאון

הערות מבוא

חיבור זה אינו מתיימר להוסיף נדבך חדש על השורה המתרחבת של מחקרים ראשוניים המתארים ומנתחים את התקופה הנדונה ומבררים את העובדות המרכיבות את קורות העתים על סמך חקר מקורות ראשוניים. מגמתו של החיבור היא פרשנית ביסודה. על סמך מחקרים שפרסמתי במקומות אחרים, ובהסתמך על מחקריהם של אחרים, אני מבסס להסביר את הקווים הכלליים ואת המגמות העקרוניות שהנחו, לדעתי, את מדיניותה של ישראל באותה תקופה. על מנת להאיר את האירועים באותו אור שבו אני רואה אותם אני משתמש ככלי דידקטי במערכת של מושגים עקרוניים העשויים להעמיק את הבנת התקופה או למצער לקדם את הדיון ולברר בירור יותר את המתלוקות שהיסטוריונים נחלקו בהן לאחרונה בפירוש התקופה ומשמעות אירועיה. ההנחה היסודית המונחת בתשתית חיבור זה היא שחרף הוויכוחים והלבטים שאף פעם לא פסקו בישראל על שאלת הגבולות הרצויים לה למדינה מאז הקמתה,¹ ולמרות העובדה שלפחות פעם אחת במשך שנות החמישים נעשה ניסיון של ממש לשנות את הגבולות ולהרחיב את הבסיס הטריטוריאלי של המדינה – הייתה ישראל בשנים ההן מדינה שדבקה בסטטוס קוו שנוצר בתום מלחמת תש"ח וביקשה להגן עליו. החיבור מיועד לאשש הנחה זו, אך גם לתאר את המחלוקות סביב השאלה ולנתח את התנאים שממשלת ישראל ראתה כהכרחיים להמשך קיומו של הסטטוס קוו הזה, ובאילו נסיבות נסתה המדיניות הישראלית לנטוש את גישתה העקרונית

* המחבר מבקש להודות לד"ר זכי שלום מהמרכז למורשת בן-גוריון על עצתו ועזרתו הנדיבות.

1. זכות ראשונים שמורה בדיון הזה לראודור מנור, שהקריש את עבודת הדוקטור שלו לנושא זה. ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית 1948–1973', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס.

והפכה לעתים למדינה השואפת להרחיב את גבולותיה ולשנות את תנאי הסטטוס קוו, שהלך והשתבש במרוצת השנים שלא לטובתה. נפתח את הדיון במספר הערות לגבי המושגים התיאורטיים הקשורים בדיון ולגבי הדרך שבה אנו מבקשים לנתח את החומר ההיסטורי העומד לדיון תוך שימוש באותם מושגים.

סטטוס קוו: המסגרת הקונצפטואלית

הביטוי 'סטטוס קוו', כפי שנוהגים להשתמש בו היום בדיון הציבורי, אינו אלא שיבושו של המקור הרומי. התרגום המילולי של הביטוי הלטיני המלא הוא: 'המצב כמו שהיה לפני המלחמה'. כוונת השימוש בביטוי זה הייתה לתבוע, לאחר סיומה של מלחמה, להתחזר את המצב לקדמותו, באופן שאף צד מן הצדדים אינו אמור להרוויח מן המלחמה שהייתה.² הצורה המקוצרת שבה אנו משתמשים כיום התגלגלה אל לשון העיתונות, ואף ללשון המלומדים, רק במאה התשע-עשרה, משלהכה הלטינית ונשתכחה. לצורה רווחת זו אין כל משמעות דקדוקית, והיא אף אינה קשורה בהכרח עם סיומן של מלחמות או עם מלחמות בכלל. פירושה היום 'המצב כפי שהוא'. במסגרת היחסים הבינלאומיים, כאשר צד מן הצדדים תומך בסטטוס קוו, פירושו שהוא מתנגד לשינויים במערכת המדינית, בגבולותיה וביחסיה ההדדיים, ומבקש לשמר את המצב כפי שהוא קיים בפועל. מדינה הנוקטת מדיניות כזו נוהגים לכנות בשם 'מדינת סטטוס קוו'. מדינה כזו תשאף על פי רוב למנוע מלחמות, מאחר שמלכתחילה אין היא שואפת לשנות את המצב, לא כל שכן בכוח הזרוע. היפוכה הוא מדינה המבקשת לערער על המצב הקיים ולשנותו לטובתה, אף אם יהא צורך לחולל מלחמה בשל כך.³

חוקרים שונים השתמשו במונחים שונים להגדרתה של אותה הבחנה. יש המבחינים בין מדינות 'שבעות' ומדינות 'רעבות' (satiated versus unsatiated) או מדינות 'שיש להן' ומדינות 'שאינן להן' (have and have-not).⁴ הנס מורגנטאו, אבי האסכולה הריאליסטית, עסק במונח זה בהרחבה, כשהוא מגדיר מדיניות חוץ 'הנוטה לשמור על כוחה של המדינה ואינה שואפת לחלוקת הכוחות מחדש לטובתה'.

2. הביטוי status quo ante bellum בא לידי שימוש נרחב בספרות רק במאה ה-16, במסגרת התפתחותו של המשפט הבינלאומי. הביטוי שהיה רווח בעת העתיקה היה uti possidetis, שמשמעו 'יהא לכם אשר היה בחזקתכם לפני המלחמה'.
3. אם כי, כפי שגראה להלן, עלולה מדינה המבקשת לשמר את הסטטוס קוו ליוזם מלחמה מונעת או להכות ביריבתה מכה מקדימה על מנת לסכל מוזימות אשר לפי דעתה זוממת מדינה אחרת לשינויו של הסטטוס קוו. הניתוח הרווח בכל הנוגע לסיבות שגרמו למלחמת העולם הראשונה קשור בבעייתיות זו. גם הרבה מן הפרובלמטיקה של המלחמה הקרה לאחר מלחמת העולם השנייה מועברת בדרך זו. ראה בקשר לכך: H.J. Morgenthau, *Politics Among Nations*, New York 1961, chap. 31
4. F. A. Sondermann, W.C. Olson & D. S. Maclellan (eds.), *The Theory and Practice of International Relations*, New Jersey 1970, p. 192

כמדיניות של סטטוס קוו. הוא מכנה כ'משמרת' מדיניות המבקשת להגן על חלוקת הכוח [הבינלאומי] הקיימת ברגע נתון בהיסטוריה.⁵ בשימוש היומיומי של המונח 'סטטוס קוו' מתכוונים בדרך כלל להיבט הטריטוריאלי של המצב, היינו לגבולות התוחמים את תחומי הריבונות של מדינה, כפי שאלו נקבעו מתוקף הסכמים בינלאומיים אשר גיבשו בעבר את המצב הנתון. השאלה הרווחת הנשאלת במצבי מתיחות מדינית היא, אם הצדדים מרוצים מקווי הגבול הנוכחיים או שמא צד מן הצדדים שואף לשנותם על ידי כיבוש נתחים מן הטריטוריה הנמצאת בחזקתו של היריב. לשאיפות התפשטות מעין אלו יכולין להיות גורמים רבים, אך בעידן הלאומיות שבו אנו נמצאים, ושבמסגרתו נתון גם הסכסוך הישראלי-ערבי, מדברים לעתים קרובות על המונח איך־נשה. מונח איטלקי זה הופיע לראשונה בימי הריסורג'ימנטו, ופירושו המילולי מתייחס לאותם חלקי המולדת ש'סרם נגאלו'. ההיסטוריונית חווה בן-ישראל מגדירה מושג זה כלהלן: 'אירדנטיזם הוא שלב בתר-מדינתי של הלאומיות אשר בו הצליחה תנועה לאומית לכונן מדינה ריבונית, אך האנרגיות אשר שוחררו על ידי אותה תנועה מכוונות עתה לעבר כיבוש טריטוריות נוספות ... בהתבסס על תביעות המנוסחות במונחים של לגיטימציה היסטורית או דתית'.⁶

חוקרים אחרים נוטים לצמצם את המושג אירדנטיזם רק למקרים שבהם הרוב הלאומי או האתני במדינה מסוימת שואף לספח חבל ארץ שכנה משום שגרים בהם בני אותו עם, ומסיבות של נאמנות היסטורית או מחמת דימוי של קיפוח או של מצוקה שבה נתונים 'אחיהם' במדינה השכנה הם שואפים 'לגאול אותם'.⁷ אך ישנם מקרים רבים (והמקרה שבו נעסוק בחיבור זה כלול בהם) שבהם מדברים על גאולת אדמה ולא על גאולת אנשים, ולכן נראית הגדרתה של ח' בן-ישראל מתאימה יותר לצרכינו.

5. H.J. Morgenthau, *Politics Among Nations*, pp. 40–41. אורגנסקי משתמש בביטוי 'מדינות שבעות רצון', ראה: A.F.K. Organski, *World Politics*, New York 1968, pp. 84–85, 98–99. יש חוקרים המשתמשים במונח הפסיכולוגי 'קיפוח יחסי' (relative deprivation). לפי תפיסה זו המניע העיקרי לרצונן של מדינות לשנות את הסטטוס קוו הוא תחושת קיפוח האוחזת בעם ובקובעי המדיניות. ראה למשל: B. Russett & H. Starr, *World Politics: The Menu for Choice*, San Francisco 1981, pp. 87–90. ראה לעניין זה גם: J. Galtung, 'A Structural Theory of Aggression', *Journal of Peace Research*, 1 (1964), pp. 95–119.
6. Hedva Ben Israel, 'Irredentism: Nationalism Reexamined', in: Naomi Chazan (ed.), *Irredentism and International Politics*, Boulder, Colo. 1990, pp. 23–34. המונח שבו משתמש הנס מורגנטאו עבור מדינה השואפת לשנות את הסטטוס קוו הוא 'מדינה אימפריאליסטית'. המונח כוללני ואינו מוצלח, משום שלמרות שאיפות התפשטות שלהן, מדינות כאלה לא תמיד שואפות להקים 'אימפריות', ומסורותיהן עשויות להיות הרבה יותר צנועות, ולעתים אף מוצדקות.
7. הגדרתו של דוגלד הורוביץ למונח אירדנטיזם היא: 'A movement by members of an ethnic group in one state to retrieve ethnically kindered people and their territory across borders', in: Naomi Chazan (ed.), op. cit., p. 139.

* * *

למושג סטטוס קוו יכולים להיות גם היבטים אחרים. לבד מן ההיבט הגיאוגרפי ניתן לציין שלושה תחומים נוספים שבהם יכולה להופיע התביעה לשימור 'המצב כפי שהוא'. התחום האחד קשור במידת חירותה של המדינה להיות ללא הפרעות ולנקוט כל מדיניות שתחפץ, או בלשון אחרת, לקיים את ריבונותה בשלמות בתוך הגבולות המוסכמים שלה. זכות זו מובנת בעולמנו כאילו מאליה, אך לעתים קרובות מוטלות מראש או נוצרות בהדרגה הגבלות שונות על ריבונותן של מדינות. כך למשל בכל הנוגע ליחסן של מדינות כלפי מיעוטים לאומיים המשתייכים לעם הריבון של מדינה שכנה. התחום הזה עוסק בשאלות כגון 'הסתגנות' של אזרחים זרים לתוך תחומי מדינה ריבונית, או כיוצא בזה בהתערבות זרה של מדינות אחרות בענייניה הפנימיים בדרכי תעמולה, באמצעים כלכליים או אפילו בדרכי התרבות צבאית. הסכמים בינלאומיים, הקובעים את גבולות הריבונות של מדינות, מפרטים לעתים קרובות גם הסדרים בתחומים אלו, ומדינות סטטוס קוו הן אלו שתביעותיהן סופקו גם בהקשר זה.

התחום השני קשור בשליטה על משאבים המצויים מחוץ לתחומי הריבונות של מדינת הסטטוס קוו, אך הם חיוניים עבורה, והיא תובעת לעצמה גישה חופשית אליהם: המעבר בנתיבי ים רגישים, היכולת להשתמש במים שמקור נביעתם במדינה שכנה, וכמו כן צורות שונות של זכויות והסדרים כלכליים. במידה שגישה למשאבים אלו הובטחה על ידי הסכמים מוקדמים או שהיא מובטחת על ידי כללי המשפט הבינלאומי המקובל, תתנגד מדינת סטטוס קוו לכל שינוי שיצד את צעדיה בגישתה אל אותם משאבים.

התחום השלישי כרוך במצבה האסטרטגי של מדינה, היינו ברמת בטחונה. לתחום זה קשורים עניינים כגון מאזן הכוחות והחימוש בין המדינות; היערכותם הגיאוגרפית והטופוגרפית של כוחות יריבים, העשויים לתת לאויב יתרונות התחלתיים במקרה שינסה להגשים את מדיניותו התוקפנית; מערכת בריתות צבאיות בין המדינות היריבות; ואף חילופים בשלטון הפנימי ובמשטר השורר במדינה היריבה העלולים לגרום לשינוי במדיניותה כלפי הסטטוס קוו.

גם כאשר מדינה דבקה במדיניות של סטטוס קוו, לעולם אין דבקות זו מתקיימת בכל תנאי. מדינות רואות בדרך כלל בסטטוס קוו מכלול עניינים הקשורים זה בזה. ההסכמה לסטטוס קוו הטריטוריאלי, אשר לעתים קרובות אינו אלא תוצאה של פשרה, כרוכה על פי רוב גם בהתקיימותו של הסטטוס קוו בתחומים האחרים. מדינה נוסלת על עצמה להסכים למתאר גבולות ספציפי, גם כאשר הוא אינו מספק את מלוא תאוותה, מתוך הנחה שגם בממדים האחרים של בטחונה ורווחתה לא תחול הרעה במצבה היחסי, ושזכויותיה לא ייפגעו. פגיעה בוסה ומסוכנת באחד משלושת התחומים האחרים עלולה להביא את מדינת הסטטוס קוו למסקנה, שהסכמתה הקודמת לגבולות אלו או אחרים הייתה מיקח של טעות, משום שהיא השופה עתה לסכנות או אף למצוקות ממשיות הנובעות, בין השאר, מן הגבולות שהוסכמו, ומוטב לה עתה

לשאוף לשנות אותם כדי לקדם פניהן של סכנות, או כדי לשקם את שליטתה על משאבים חיוניים. ניתוח דברים אלו מביא למסקנה, שהסטטוס קוו אף פעם אינו מצב קבוע ועומד, ויש לראותו כמתאר מורכב של ממדים נוזלים ומשתנים תדיר.

* * *

עד כה לא אמרנו מאומה על השאלה מה תהיה עמדתה של מדינת סטטוס קוו אם וכאשר תקרה מלחמה למרות מאמציה הכנים למנוע אותה. לכאורה ניתן לצפות שמדינת סטטוס קוו תאמץ לעצמה את הביטוי בצורתו הרומית המקורית, דהיינו תבקש עם תום המלחמה להחזיר הכל לקדמותו. אך לא זו היא התופעה הרווחת ביחסים הבינלאומיים בפועל. על פי רוב מצאנו שמדינות סטטוס קוו מובהקות מוכנות לוותר על מלוא מאווייהן לשפר את מצבן הבינלאומי ולקיים את היציבות רק בתנאי שמלחמה לא תפרוץ. משפרצה מלחמה ומדינת הסטטוס קוו הצליחה להכריע בה את הכף ויש בידה להשפיע על עיצובו של המצב שישרור באזור לאחר המלחמה, על פי רוב תדרוש אותה מדינה שינויים מרחיקי לכת במצב ששרר לפני המלחמה.

יכולה לבוא דרישה לשינוי במצב הטריטוריאלי, כגון סיפוח שטחים שמדינת הסטטוס קוו כבשה במהלך המלחמה ועתה אין היא מוכנה להחזירם, או פירוזם של שטחים שהיו קודם בריבונותה הבלתי מעורערת של המדינה שיזמה את המלחמה. כיוצא בזה תוכל לבוא גם תביעה לתשלום פיצויים כבדים, או לשינויים בשליטה על משאבים כלכליים מסוימים.

הדרישה לשינויים אלו לאחר תום המלחמה יכולה לנבוע מרגשות של כעס וצדקנות שיהיו רווחים במדינת הסטטוס קוו לאחר שהמלחמה פרצה, הרף כל מאמציה למנוע אותה, שהרי 'מגיע' לתוקפן שישלם מחיר עבור 'פשעיו'. הדרישה יכולה גם לנבוע מן הרצון לנצל את ההודמנות לשיפורו של המצב הלאומי ולהגשים שאיפות שהיו חבויות עמוק בלכם של אזרחי מדינת הסטטוס קוו גם לפני שהמלחמה פרצה, אלא שהם נבלמו מחמת ההעדפה, שניתנה על ידי המנהיגות הקובעת, לשימור הסטטוס קוו. אולם עתה, משפרע הצד השני את הרקמה הקיימת, פורצים על פני השטח המאוויים הרדומים ונאמני הסטטוס קוו מאתמול מרשים לעצמם לתבוע הגשמת שאיפות אירדנטיות שהמלחמה עוררה אותן מחדש. טענה יותר רציונלית יכולה להיות שהשינויים נדרשים על מנת למנוע בעתיד מן המדינה היריבה לפתוח במלחמה פעם נוספת.

יכול הטוען לטעון, שהדחקתם אל מתחת לפני השטח של מאוויי התפשטות טריטוריאליים בגלל שיקול המכריע את הכף לטובת הגנה על המצב הקיים אינו בחינת מדיניות סטטוס קוו כנה, ואין ההכרעה הנקטת במצב כזה אלא הכרעה זמנית בלבד. אך במדיניות הבינלאומית אין דבר שאינו זמני, ומה שקובע בכגון אלו הוא ההכרעה הסופית של מי שמוסמך להכריע ומעצב את המדיניות הלכה למעשה. יתר על כן, רק לעתים רחוקות תהיה מדינה מרוצה ממצבה באופן מוחלט וללא כל ספק וסייג. מדינת סטטוס קוו אינה בהכרח מרוצה ממצבה על כל היבטיו, אלא שבשקלול

רצונותיה ומאווייה מצד אחד וסכנותיה של מלחמה מצד שני, היא מעדיפה את הסטטוס קוו, אף אם אין הוא מושלם.

לעניין זה יש להבחין בין הלכי רוח הרווחים בקרב העם ומוצאים את ביטויים בכלי התקשורת, בהכרזות פומביות של מנהיגים אלו או אחרים או אף במצעי הבחירות של מפלגות שונות, לבין הכרעותיה של המנהיגות השולטת במדינה וקובעת בפועל את קווי מדיניותה.⁸ כמו כן יש להבחין בין מאוויי לב ואף ביטויי חלומות לעתיד הרחוק, שקובעי המדיניות עצמם מבטאים מפעם לפעם, לבין מסרות ריאליות של המדיניות המעשית שהם מנהלים, בין 'החזון' ובין 'הרצון' הקונקרטי'. ניתן גם להניח שאפילו ההכרעות עצמן יהיו אמביוואלנטיות, מאחר שתמיד יעמדו בפני קובעי המדיניות שיקולים לכאן ולכאן, והכרעות לכיוון פלוני אינן מבטלות את ערך השיקולים שהמליצו על כיוון מנוגד. מה שקובע בפועל למעשה את דרכה של מדינה ביחסיה הבינלאומיים לא יהיו מאוויי לב והרהורי לב, אלא הכרעות מחייבות, הבאות לידי ביטוי בראש ובראשונה בהתנהגותה של המדינה בפועל.

על כגון זה אומר חוקר אמריקני בכיר:

Leading statesmen may give expression to hopes or ideals of their people, but these hopes do not thereby become what properly can be called policy goals. They will become goals only if the decision is reached that some national effort involving sacrifice is to be made for their realization.⁹

הבעיה הריאלית העומדת לפני חוקרי היחסים הבינלאומיים אינה, על פי רוב, אם היו למדינה פלונית או לחלק מאזרחיה ומנהיגיה מאוויים לשיפור מצבם היחסי, אלא אם הממשלה המוסמכת של אותה מדינה מוכנה לוותר על מאוויים אלו על מנת לקיים הישגים אחרים שהשיגה ולשמור על הקיים, או שהיא נוטה לפעול על פי אותם מאוויים. כמו כן תתעורר במקרים כאלה גם השאלה, מהו בדיוק הסטטוס קוו שעליו מבקשים להגן? מדינה איננה נאמנה לסטטוס קוו בעלמא, אלא דורשת תמיד להגדיר ביתר פירוט את תגאיו, והיא תתמוך על פי רוב בסטטוס קוו בעל מתארים ספציפיים, ולא דווקא כערך העומד בפני עצמו. משעה שהמתארים הספציפיים שהיא הסכימה להם מלכתחילה משתנים או נשחקים, עשויה גם מדינת סטטוס קוו מובהקת לשאוף לשנות אותן.

8. ראקט וסטאר כותבים שלא די שקיימות הרגשות של קיפוח ושאיפות לשינוי הסטטוס קוו בקרב ההמונים. קובעת ההכרעה של ה-"elite who makes state policy". ראה: B. Russett & H. Starr, *World Politics*, p. 88

9. 'מדינאים בכירים יכולים לתת ביטוי לתקוות או אידאליים של אנשיהם, אך תקוות אלה לא בהכרח הופכות להיות מה שניתן אל-נכון לקרוא מסרות-מדיניות. הן ייהפכו למסרות רק במידה ותושג החלטה שייצעה מאמץ לאומי כלשהו, הכרוך בהקרבה, בכדי להגשימן'. מתוך: A. Wolfers, 'The Goals of Foreign Policy', *Discord and Collaboration*, Baltimore 1962, pp. 67-73

מדינות סטטוס קוו הן בדרך כלל, כאמור, מדינות המגלות שביעות רצון מהשיגיהן הקודמים וממידת התפשטותן והתעצמותן במלחמות ובמאבקים הקודמים. מדינות אשר הובטו במלחמות העבר והפסידו שטחים, מושבות, נכסים כלכליים, זכויות ומעמד בינלאומי, מפתחות בדרך כלל שאיפות אירדנטיות ושואפות לשנות את המאזן הבינלאומי הקיים. הן הופכות למדינות המתנגדות לסטטוס קוו. מניתוח זה נובע שמדינות הקרויות בימינו מדינות סטטוס קוו, על פי רוב אינן אלא מדינות המבקשות לשמר את המצב שהתגבש לאורך המלחמה האחרונה, ואילו המדינות האירדנטיות מבקשות לגלגל את ההיסטוריה לאחור. לשון אחר, הראשונות מבקשות לשמור על ה־status quo ante bellum ואילו האחרונות מנסות לחדש את ה־status quo ante bellum.

האם התקבל דינה של מלחמת תש"ח?

בעיני הרוב המכריע של אזרחיה נראתה ישראל בשנים הראשונות לייסודה כמדינת סטטוס קוו מובהקת. אף שהיו חוגים ומנהיגים אשר ניסאו כרבים ובמפורש את השאיפה לכיבושה של ארץ־ישראל השלמה לכשתזדמן לכך שעת הכושר, ואפשר מאוד שמאווי כמוס כזה לחש כגחלים שלא כובו די הצורך בלב רבים – קיבל הרוב המכריע של הציבור היהודי במדינה את תוצאותיה של מלחמת תש"ח כגזר דינה של ההיסטוריה שיש להשלים עמו, לכל הפחות בעתיד הנראה לעין. בשנים 1949–1955 היו רעיונות ושאיפות אירדנטיים נחלתם של מעטים. הסכמה זו לא הייתה מובנת מאליה, שהרי עד להחלטת הכ"ט בנובמבר בעצרת האו"ם ניטשה מחלוקת קשה בקרב העם, ואפילו בקרב מפלגת השלטון עצמה, בדבר חלוקתה של הארץ.¹⁰ יתר על כן, בשלהי מלחמת תש"ח היה צה"ל מסוגל לכבוש את הארץ כולה, והימנעותו של בן־גוריון לתת את ההוראה לכך עוררה עליו ביקורת קשה בקרב חוגים נרחבים.¹¹ אף על פי כן, משנדמו התותחים והסכמי שביתת־הנשק נחתמו, הצליח בן־גוריון לגבש רוב מסיבי שתמך בהחלטתו להימנע מלחדש את המלחמה במגמה לשנות את הקווים שעליהם הוסכם.

הנהגת המדינה ובראשה דוד בן־גוריון אף עשו מאמצים מתמידים לבסס את הדימוי הזה, הן בעיני הקהילה הבינלאומית והן בעיני הציבור הישראלי עצמו. באינ־ספור נאומים, מאמרים ודברי פולמוס ביטא דוד בן־גוריון את השקפתו, שמדינת ישראל זקוקה, לאחר שמלחמת הקוממיות תמה, לאנשים נוספים ולא לשטחים נוספים. ביום שבו תמו הקרבות האחרונים בנגב כותב בן־גוריון ביומנו: 'בתקופה הקרובה עלינו להניח יסודות שיעמדו עשרות ואולי מאות בשנים.

10. על המחלוקת בעניין החלוקה בקרב מפא"י ראה: 'י קולת', פולמוס החלוקה בתנועת העבודה, בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתוכניות החלוקה 1937–1947, קריית שדה־בוקר 1984.

11. על לחציו של יגאל אלון וביקורתה של מפ"ם ראה: ז' צור, מפולמוס החלוקה עד תכנית אלון, מחברות מחקר, ז, אפעל 1982, פרק י'.

עלינו לעצב דמותה של מדינת ישראל ולהכשיר מילוי יעודה ההיסטורי המשולש: קיבוץ גלויות; בנין הנשמות; חיי חירות, שוויון וצדק.¹² בהגישו לכנסת את חוק שירות הביטחון, ב־15 באוגוסט 1949, ימים מעטים לאחר שהסכם שביתת-הנשק עם סוריה חתם סופית את פרשת המלחמה בתש"ח-תש"ט, הוא אמר בראשית דבריו: 'תפקידי היסוד של המדינה - קליטת עולים, פיתוח הארץ, שירותי חינוך ובריאות מתוקנים, שמירה על רמת חיים הוגנת - כל אלה מחייבים שלום יציב וממושך'.¹³ בן-גוריון ראה את צה"ל כ'צבא הגנה' במובן המוסרי והמדיני העמוק ביותר. בישיבת הכנסת ב־8 בספטמבר 1949 שאלה חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור את ראש הממשלה, מדוע לא תושמט המלה 'הגנה' משמו הרשמי של הצבא, ובן-גוריון ענה: 'בשם "צבא הגנה" אנו מתכוונים להדגיש שאין למדינת ישראל כל כוונות ומגמות של התקפה נגד שכנינו, ואנו שוחרים שלום'.¹⁴ אף בשנים מאוחרות, כאשר ניהל מדיניות אקטיביסטית, ולעתים אף תוקפנית, דבק בהצהרותיו הפומביות בגירסה, שישראל אינה שואפת להתפשטות נוספת, והיא מוכנה לקבל את הסכמי שביתת-הנשק ולשמר אותם כבסיס ליחסים עם שכניה, בתנאי של הדדיות. בהציגו בפני הכנסת את ממשלתו החדשה בסתיו 1955 אומר בן-גוריון: 'לא יזמנו אף פעם ולא ניוזם לעולם מלחמה נגד מישהו'.¹⁵ כפי שנראה להלן, לא יצאה שנה מיום שדברים אלו נאמרו וישראל יזמה גם יזמה מלחמה נגד מצרים. אך גם במבט לאחור חוזר בן-גוריון בזכרונותיו ובראיונותיו המאוחרים יותר על אמונתו, שעם תום מלחמת תש"ח דבקה ישראל בכנות במדיניות של סטטוס קוו. שלוש שנים לאחר מלחמת ששת הימים כותב בן-גוריון: 'לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק אמרתי שהיינו מוכנים לחתום עם הערבים על הסכם שלום למאה השנים הבאות על בסיס הסטטוס קוו'.¹⁶ הכרעתו של בן-גוריון להסתפק בקווי שביתת-הנשק בחמש השנים הראשונות למדינה אינה סותרת את ההנחה האפשרית, שבסתרי לבו גם בן-גוריון הצטער על כך שהציונות אינה מסוגלת להגשים את חזון ארץ-ישראל השלמה, וביכה את מחרלי מלחמת העצמאות אשר השאירו את רצועת עזה, את לטרון ואת ירושלים המזרחית מחוץ לגבולות המדינה. רק לעתים רחוקות נתן לרחשי לבו אלו ביטוי. פעם או פעמיים במשך אותן שנים ראשונות, כאשר נדמה היה לו שמזדמנת קונסטלציה בינלאומית העשויה לאפשר את תיקון פגמי תש"ח, העלה חלומות אלו על דל שפתיו.¹⁷

12. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1982, עמ' 937.
13. דברי הכנסת, 2, ישיבה ס"ח, 15.8.1949, עמ' 1336-1341; מובא גם אצל ד' בן-גוריון, צבא ובטחון, תל-אביב 1955, עמ' 102.
14. דברי הכנסת, 2, ישיבה ע"ט, 8.9.1949, עמ' 1633.
15. דברי הכנסת, 19, ישיבה י"ט, 2.11.1955, עמ' 233.
16. מכתב מיום 5 בדצמבר 1970, תיק התכתבויות, אב"ג.
17. לאחר רצח עבדאללה מעלה בן-גוריון את האפשרות לכבוש את הגדה המערבית ואף מציע לבריטים לאפשר לישראל לספח את כל חצי האי סיני על מנת להפוך את תעלת סואץ לתעלה בינלאומית. ראה יומן בן-גוריון, 21 ו-23 ביולי 1951. על עמדותיו והצעותיו בשנים 1955-1956 ראה להלן.

אולם עד שנת 1955 לא הפכו מאוויי לב סמויים אלו לרצון קונקרטי ובוודאי לא הגיעו לכדי מטרת מפורשות של המדיניות הלאומית.¹⁸ היפוכו של דבר, במשך כל השנים האלו התנצח בנגוריון עם יריביו משמאל ומימין שדרשו להרחיב את הגבולות ולנצל הזדמנויות שונות להשתלט על ארץ-ישראל השלמה. הוא כינה אותם ביומנו 'המכסימליסטים המילוליים עקורי רצון-הביצוע התופסים רק את המרובה בהבל פיהם ותובעים אותו מזולתם'.¹⁹ הוא ראה כחובתו לחנך את העם להסתפק בהישגי תש"ח ולהתרכז במשימות השיקום וההתעצמות בשדה החברה והכלכלה. אפילו את אותן גירסאות אקספנסיוניסטיות אשר עיגנו את המלצותיהן בטיעוני ביטחון דחה בנגוריון. ביטחון, טען וחזר וטען, קשור בעלייה, בהתיישבות, בחוסן כלכלי ורוחני. 'בטחוננו אינו בעיית גבולות. זוהי הוגאה עצמית'.²⁰

* * *

עמדה מוצהרת זו של ממשלת ישראל תאמה היטב את מצבה ההיסטורי של המדינה. זה עתה יצאה ממלחמה כבדה ורבת קורבנות, שבה הצליחה לכבוש לעצמה תשתית טריטוריאלית שחרגה הרבה מעבר למה שהקצה לה האו"ם בהחלטת החלוקה. רובה של תשתית קרקעית זו אף נותרה ריקה מתושביה הוותיקים, והייתה פנויה עתה למפעל יישובם של מאות אלפי העולים היהודים, שהיא ביקשה לקלוט כדי למלא בתוכן אנושי-יהודי את הטריטוריה שעליה השתלטה. היא ביססה את ריבונותה, שהוכרה בידי רוב מדינות העולם, התקבלה כחברה בארגון האומות המאוחדות, וחשוב מכל: היא הכתה את אויביה והקימה צבא שהיה בידיה, לפי שעה, להרתיע את שכנותיה מכל ניסיון לשוב ולגלגל את מהלך האירועים הנה בתורה בכוח הזרוע.

אף שמדי פעם עלו הצעות לשיפור הקווים שגובשו בסוף המלחמה – ויש להניח שבמגירות המטה הכללי היו מונחת תוכניות מפורטות למבצעים שהיו מיועדים לכיבושו של אזור זה או אחר²¹ – היה הרוב המכריע של המנהיגות ששלטה במדינה משוכנע, ונראה שאף רובו של הציבור היה סבור באותו שלב, שכיבוש שטחים נוספים, המאוכלסים לא רק על ידי האוכלוסייה הפלסטינית המקורית אלא גם על ידי מאות אלפי הפליטים שנוספו עליהם זה לא מכבר, יהווה עבור ישראל תוספת של

18. ראודור מנור אינו מבחין די הצורך בין עמדותיו של בנגוריון בימי מלחמת העצמאות ובשנים 1955-1957 לבין עמדותיו בשנים 1949-1955. טענתו, ש'הוא גרס משנות החמישים ואילך אף כי מעולם לא בפומבי, כי גבולה הדרומי הרצוי של מדינת ישראל עם מצרים חייב להשתנות שנוי מהותי', נראית לי סתמת מדי. ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', עמ' 37.

19. ד' בנגוריון, 'יומן המלחמה, ג, עמ' 937.

20. דברי הכנסת, 12, ישיבה קכ"ג, 19 באוגוסט 1952, עמ' 3020. עוד על תפיסתו את מושג הביטחון ראה: ד' בנגוריון, כוכבים ועפר, רמת-גן 1976, עמ' 217-219; הנ"ל, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 469-470.

21. פירוס רב על תכנוני המטה הכללי באותן שנים ראה: מ' גולני, 'מלחמת סיני - 1956: היבטים צבאיים ומדיניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1992, פרק א', עמ' 42-55.

עול כבוד ולא של נכס. אפילו משה דיין, אשר המליץ פעמים מספר על פעולות שנועדו לתקן את הגבולות מטעמים אסטרטגיים היה מוטרד מן הבעיה הזו. בשיחה עם קצינים בכירים במחצית ספטמבר 1956 הוא משיח לפי תומו ואומר:

ברצועת עזה עלול להוצר מצב שהצרות שיש לנו היום מהרצועה יהיו כאין וכאפס לעומת הצרות הכלכליות, המשטריות והבטחוניות שתהיינה לנו כשנכבוש אותה על כל הפליטים שבה ... הדור הבא עלול לבוא ולשאול אותנו: 'איזה טפשים הייתם שהמרתם קו גבול שאפשר להחזיקו על ידי שתי פלוגות רגלים, בקן שרצים. מדוע לא השארתם את קו הסיום הנהדר שהיה לנו בסוף מלחמת השחרור?'²²

* * *

אותה פּרָפְּצִיָּה שלטת, אשר ראתה את מדינת ישראל כמי שמנסה להגן על הסטטוס קוו, גם ראתה את היפוכו במחנה האויב. לפי התפיסה העממית שרווחה בישראל באותן שנים התברר עד מהרה שמדינות ערב, אף אם אינן מוכנות לכך לפי שעה, לא יהססו לנצל כל הזדמנות לנסות את מזלן בשנית על מנת לבטל את תוצאות מהלך ההיסטוריה שחולל את תקומת מדינת ישראל. רוב הישראלים באותו דור האמינו באמת ובתמים, שהדיבורים בדבר 'הסינוב השני' שרווחו בקרב מדינות ערב הם כוונות של ממש, המעמידות בפני ישראל אתגר אירדנטי רציני. לדימוי זה אצל מנהיגי המדינה ישנם ביטויים לרוב. נסתפק בהבאת דוגמה אחת מדבריו של בן-גוריון לבאי הקונגרס הציוני הכ"ד (1956):

על גבולות ארצנו בלבד שוכנות ארבע מדינות - מצרים, ירדן, סוריה ולבנון, המונות קרוב ל-29 מיליונים ... מדינות אלו מקיימות מאז [הקמתה] חרם והסגר ומצור על מדינתנו. משנאינו סבורים שהם יוכלו [לנו] על-ידי זריקתנו אל הים, או במלים פשוטות - על-ידי השמדתנו הפיסית.²³

אכן, גם בדיעבד ברור היה שמדינות ערב לא ייאותרו לקבל את קווי שביתת-הנשק ואת מציאותם של מאות אלפי פליטים פלסטינים החיים עתה בשטחן - כמצב של קבע. יתר על כן, גם אמות העולם לא ראו בסטטוס קוו שגובש בהסכמי שביתת-הנשק מצב של קבע, ובדרכים שונות חיוו את דעתן שעל ישראל להתפשר ולוותר על חלק מהשיגיה בתש"ח.²⁴ לפיכך היה ברור שלישראל נכונו עוד מאבקים רבים על

22. יומן לשכת הרמטכ"ל, 17 בספטמבר 1956, א"צ.

23. מובא אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 509.

24. על מאמצי התיווך שכללו בשנות החמישים דרישה של המתווכים השונים לוותרים טריטוריאליים של ישראל ראה: S. Tuval, *The Peace Brokers*, Princeton 1982; M. Oren, 'From Revolution to Crisis: Egypt-Israel Relations 1952-1956', Ph.D. Dissertation, Princeton University 1986; ראה גם: מ' בראון, שערי עזה: מדיניות הבטחון והחוקן של ישראל 1955-1957, תל-אביב 1992, פרק ט'.

מנת לקיים את הסטטוס קוו, ואילו הרחבתו אינה באה בחשבון ואף אין בה משום התבונה. זוהי גם הסיבה שלאורך רובה של התקופה הנדונה אימץ לעצמו צה"ל, כיאה לצבאה של מדינת סטטוס קוו, את ההרתעה כיסוד האסטרטגיה שלו – והעדיף אותה על פני נסיונות של הכרעה.²⁵

אף על פי כן, חרף מדיניות הסטטוס קוו המוצהרת והתפיסה הרווחת בדבר העיקרון ההגנתי המונח ביסוד האסטרטגיה הלאומית, הייתה זו ישראל שיזמה ב"ט שנותיה הראשונות שתי מלחמות, וכן שורה ארוכה של פעולות אלימות בהיקפים קטנים יותר. זאת ועוד, הן במערכת סיני בתשי"ז והן במלחמת ששת הימים בתשכ"ז, הציבה ישראל כאחת ממטרות הלחימה שלה בצאתה לאותן מלחמות, ואף העמידה בראש תביעותיה להסדרים שלאחר המלחמה, שינויים מרחיקי לכת בסטטוס קוו. נדרשו שינויים הן בכל הנוגע לגבולות והן בכל הנוגע לטיב ההסדרים שעיצבו את היחסים בינה ובין יריבותיה. בהסכם החשאי שנחתם בין בן-גוריון לבין נציגי צרפת ובריטניה הגדולה ימים ספורים לפני היציאה למבצע קדש (והמסמך מוכר בשם 'הפרוטוקול של סוור', על שם המקום שבו התקיימה הוועידה החשאית שבה הוסכם בדבר המבצע)²⁶ התעקשו הישראלים לכלול פיסקה שבה מצהירה ישראל על כוונתה לכבוש את שרם אל-שיח' וחלקים מקדמת סיני ולהחזיק בשטחים אלו החזקה של קבע. ההכרזה הדרמטית שהכריז בן-גוריון עם תום הקרבות בסיני, בנואם הניצחון שנשא בכנסת, ש'הסכם שביתת הנשק עם מצרים – מת ונקבר, ולא יקום לתחייה', ביטאה את החלטתו הנחרצת שלא לשוב עוד לסטטוס קוו אנטה.²⁷

גם במלחמת ששת הימים, אף שהמניע העיקרי לצאת למלחמה היה קשור בצורך להסיר את האיום מצד מצרים בדרום, ואף שהמלחמה בגדה המערבית התחוללה בעקבות יוזמה התקפית מקומית של צבא ירדן בירושלים ובאזור ג'נין – הצביעה התגובה הישראלית בזמן המלחמה עצמה, ולא כל שכן בשנים שלאחריה, על כך שהתוקפנות הערבית העירה מתרדמתם מאויים אירדנטיים, שהודחקו זמן רב בגין ההכרעה העקרונית אשר נקטה לאחר תש"ח לתמוך בסטטוס קוו. מן המפורסמות הוא, שהתקפת צה"ל ברמת הגולן ביום החמישי לקרבות לא נבעה מסכנה מידית שנשקפה לישראל בגבול הצפון באותם ימים עצמם, אלא נועדה להכריע בבעיות שהתעוררו בין ישראל לסוריה שנים רבות לפני כן והביאו את ישראל למסקנה, שהסטטוס קוו שהיה קיים בינה לבין שכנתה בגולן שוב אינו מבטיח את האינטרסים החיוניים של ישראל, ויש להביא לשינויו.

25. רוב החוקרים שעסקו בנושא ציינו, שאסטרטגיית ההרתעה של צה"ל גובשה בעיקר לאורך מערכת סיני, אך כפי שנראה להלן, רוחה הגישה העקרונית הוּו כבר בתום מלחמת העצמאות. ראה: A. Yaniv, *Deterrence Without the Bomb*, Kensington 1987, chap. 3: 'Deterrence Comes of Age: 1857–1967'

26. פרטים על הפרוטוקול של סוור ראה: מ' בריאון, אתגר ותגרה, קריית שדה-בוקר 1991, פרקים כ"ז-כ"ט.

27. דברי הכנסת, 21, ישיבה קפ"ב, 7.11.1956, עמ' 197–200. על מגמותיו האקפנסיוניסטיות של בן-גוריון בשנים 1955–1957 ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', פרקים 2, 10.

האומנם הייתה ישראל בין השנים תש"ט לתשי"ז מדינת סטטוס קוו, כפי שטענו רוב דובריה, או שמא, כפי שחזרו אויביה וטענו נגדה, לא היו הכרזות אלו אלא מסך עשן של צדקנות, שבא להסתיר שאיפות התפשטות מוצנעות אך אנדמיות שפרצו בכל הזדמנות? האומנם קיבלה ישראל את גזר דינה של מלחמת תש"ח באמת ובתמים, או שמא נהגה כהמלצתו של מוריס בָּרְס לצרפתים כיצד לנהוג בתבלי אלזס ולוריין אותם הפסידו לאחר מפתם בשנת 1870, 'Toujour y Pensez, jamais y Parlez' (תמיד לחשוב, אף פעם לא לדבר עליהם). האומנם הצפינו הישראלים עמוק בלבם אותם מאויים שהקיצוניים שבהם ביטאו בפה מלא?

מחבר מאמר זה מקווה להראות, שמדינת ישראל הייתה אמנם ביסודה מדינה של סטטוס קוו בשנים ההן, ושרוב הציבור, ולא כל שכן אותם מנהיגים שקבעו את מהלכה המדיניים והצבאיים, אכן קיבלו את הדין והיו מוכנים בלב שלם להסכים עם קווי שביתת-הנשק ועם ההסדרים שנקבעו בהסכמים אלה כרוחם וכלשונם, ואילו אלו שסברו שיש לחתור באופן פעיל להשלים את מה שהוחסר בתש"ח היו בחינת מיעוט מבוסס.²⁸

נקודת המוצא של דיוננו זה תהיה, כאמור, הטענה שתחושתם של מרבית אזרחי ישראל, שהיו משוכנעים בכנות כי מצב היסוד שבו הם נתונים הוא מצב של התגוננות מפני השאיפות האירדנטיות של הערבים, אכן שיקפה נאמנה גם את המדיניות הבסיסית של ממשלות ישראל באותה תקופה.²⁹ אולם כאשר מדובר על מדיניות המתפרשת לאורך שנים רבות, ובעיקר כאשר דנים בהלכי רוח, בדעות מתחלפות ובהתבטאויותיהם הרבגוניות והאמביוואלנטיות של מנהיגים, לעולם אין הדברים תד"מ שמעייים. גם הכרעות שהיו ברורות וחדות בתחילה הולכות ונשחקות במרוצת השנים, ועם חילופי הנתונים האובייקטיביים גם הן משתנות ומשנות את משמעותן, ואפילו בה בשעה שהן ננקטות אין הן אלא סיכום סופי של שקלא וטריא המורכב מדברים והיפוכם. מטרתו של חיבור זה לעקוב אחר ריבוי פְּנִיִּים זה ולהסביר אותם תהפוכות ולבטים אשר ליוו את עמדתה העקרונית של ישראל בזכותו של הסטטוס קוו.

תש"ח – התגבשותו של הסטטוס קוו החדש

מבחינתה של ישראל הייתה מלחמת תש"ח מאמץ מובהק לשינוי של הסטטוס קוו אנטה, כלומר של המצב אשר שרר ב'פולשתינה (א"י)' עד לפרוץ המלחמה, שהרי

28. באוגוסט 1949 ערך המכון לחקר דעת הקהל (לימים המכון למחקר חברתי שימושי) מיסודו של פרופ' לואי גוסמן סקר ראשון בנושאים מדיניים. 81% מן הנשאלים ראו בהסכם שביתת-הנשק עם מצרים 'הישג מדיני' ואילו 19% בלבד סברו שההסכם 'מהווה נסיגה מצדנו'. ראה: המכון לחקר דעת הקהל, 'בעיות מדיניות החוץ בעיני תושבי ישראל', תל-אביב 1949.

29. טענה זו עומדת בניגוד קוסבי לתזה הבסיסית המונחת ביסוד מחקרו של בני מוריס על בעיות ההסתגנות ופעולות התגמול בשנות החמישים. ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars: 1949-1956*, Oxford 1993

יהודי ארץ-ישראל והתנועה הציונית העולמית ביקשו לחולל שינוי עמוק במצב ששרר בימי המנדט הבריטי. הם ביקשו לבטל את המנדט ואת תלותם של היהודים בשלטון הבריטי ולהמירו בריבונות יהודית, אשר תיכון לכל הפחות על חלקים מן הארץ. מבהינתה של ישראל הייתה מלחמת תש"ח גם 'מלחמת התפשטות', שהרי היהודים ביקשו מלכתחילה לבצר לעצמם שליטה על שטחים רבים, שלא היו לפני כן בשליטתם, ובהמשכה של המלחמה אף ביקשו להשתלט על שטחים אשר לא הוקצו להם על ידי האו"ם בהחלטת החלוקה מכ"ט בנובמבר 1947.

השינוי שנתבקש מבהינתם של היהודים בסטטוס קוו ששרר בארץ-ישראל עד תש"ח היה רב-ממדי. הוא נגע בעיצובו של מצב טריטוריאלי חדש, הוא עסק בעצם הקיום המדיני והריבוני, אך הוא נועד גם לפתוח לרווחה נתיבים לשינויים דמוגרפיים ויישוביים מפליגים שהריבונות עשויה לאפשר ליישוב היהודי לאחר שירכוש את עצמאותו המדינית. אין זה מקרה שאף על פי שחויית תש"ח קשורה בתודעתם של ישראלים רבים בראש ובראשונה בסירובם של הערבים לקבל את דין החלטת כ"ט בנובמבר, ובנסיונם לתקוף את היישוב היהודי ואחר כך את מדינת ישראל עם לידתה על מנת לסכל את עצם הקמתה, היו רוב מבצעי אותה מלחמה, לכל הפחות מאז מבצע 'נחשון' וקרבות משמר-העמק, מבצעי תנופה אופנסיביים שנועדו לגבש את המציאות המדינית החדשה שהיהודים ביקשו לחולל ולהציב אותה על תשתית טריטוריאלית מוצקה ונרחבת דייה.³⁰

מן המפורסמות הוא שהתחמקותם של בן-גוריון ואחרים במנהלת-העם, בבואם לנסח את מגילת העצמאות ימים ספורים לפני ה' באייר תש"ח, משאלת גבולותיה המיועדים של המדינה שאותה עמדו לייסד בתוך ימים אחדים, לא הייתה מקרית. בעיצומה של המלחמה הם לא רצו לקבוע מראש תחומים להתפשטות הציונית וביקשו להשאיר את ההכרעה בשאלה זו למהלך הקרבות ולכושרו של צה"ל לנטות אוהליו הרחק ככל שיהא ניתן מבהינת צבאית ומדינית. 'אם יעשו בנו מלחמה ואנחנו נכשיל אותם', אומר בן-גוריון לחבריו, 'אנו נתפוס את הגליל ואת הדרך משני עברי הכביש לירושלים, וכל זה יהי חלק של המדינה אם יספיק לנו הכוח. למה להתחייב?'.³¹

30. מגמתה העיקרית של תוכנית ד', שגובשה בראשית חודש מארס 1948, הייתה להשתלט על השטחים שהאו"ם הקצה למדינת היהודים, אך היא כללה גם הוראות להשתלט על יעדים אסטרטגיים חשובים מחוץ לתחומים האלה וכן להגן על יישובים יהודיים שנועדו לפי החלטת האו"ם להישאר בתחומי המדינה הערבית. מסמכי תוכנית ד' מצויים בחוברת: חש"ח: קובץ תעודות ממלחמת העצמאות, תל-אביב 1978, עמ' 24-27, 51-53. ראה גם הרצאתו של רב-אלוף יגאל ידין, 'להיסטוריה ולסילופי היסטוריה', שהופיעה בחוברת היערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות: יום עיון, אפעל 1988. ראה גם: י' אבירד, 'תוכנית ד', ספרא וסיפא, תל-אביב 1987.

31. ד"ר פנחס רוזן, לימים שר המשפטים בממשלת ישראל, דרש מבן-גוריון להגדיר את גבולות המדינה במסגרת הצהרת העצמאות, בטענה שריבונות חייבת להיות בעלת גבולות מוגדרים, אך בן-גוריון, ואתו רוב חברי מנהלת-העם, סברו שיש לדחות עניין זה לדורות הבאים. ראה

שאלת מרחב ההשתלטות של צה"ל על 'שטחי המולדת' היא אחת השאלות המעניינות והשנויות במחלוקת בחקר תולדות מלחמת העצמאות. בחורף שנת תש"ט היה בכוחו של צה"ל לא רק להביס את הצבא המצרי, אלא גם לכבוש את כל שטחיה של ארץ-ישראל המנדטורית ולהרחיק הן את צבאות ירדן ועיראק והן את הצבא הסורי מתחומה. אך משהביעו מדינות ערב את נכונותן לשאת ולתת על שביתת-נשק ואולי אף לדון על הסדרי שלום, בחרה ממשלת ישראל לוותר על אותם חלקי הארץ שטרם נפלו עד אז בידי צה"ל, ולהביא את המלחמה היא לידי גמר. בהתייעצות פנימית שהתקיימה ב-18 בדצמבר 1948 אומר בן-גוריון: 'המטרה העיקרית עכשיו - שלום. יש יותר מדי "שכרון נצחון"'. העליה דורשת הפסקת מלחמה. עתידנו דורש שלום וידידות עם הערבים'.³² אף שלימים, לצורכי פולמוס אחר, כינה בן-גוריון את החלטת ממשלת ישראל שפסלה את המבצע שנועד לכבוש את אזור ירושלים ואת כל הר חברון בשם 'בכייה לדורות', אין ספק שהוא עצמו לא רצה באותה שעה להרחיב את גבולה של ישראל יתר על המידה, ואף שיכול היה לעשות כן, לא חזר להעלות הצעות אלה משהתברר שניתן להביא את המלחמה לידי סיום סביר.³³

* * *

ההכרעה המדינית שנפלה בממשלת ישראל עם סיומה של מלחמת העצמאות, לקבל את הסטטוס קוו החדש שנוצר עם שוך הקרבות והגעת כוחות צה"ל לאילת, הציבה גבולות מדיניים למרחב ההתפשטות הציונית בתחומי ארץ-ישראל ההיסטורית, אך לא ביטלה במחי יד את מאווי הנפש הכמוסים שהציונות על כל פלגיה טיפחה במשך שלושה דורות. ספק אם היה ציוני אשר לא חלם ואף לא האמין בזמן מן הזמנים שניתן וצריך להקים את מדינת היהודים על מלוא שטחה של הארץ. כידוע, לא בנקל עלה הדבר לבן-גוריון עצמו לשכנע את חבריו למפלגה, ולא כל שכן את שותפיו ממפלגות אחרות, להסכים לעקרון החלוקה. רבים שהסכימו אתו בלית ברירה ראו זאת כהוראת שעה בלבד.

דיון בנושא זה בפרסום גנוך המדינה, מנהלת העם - פרוטוקולים: 18 באפריל-13 במאי 1948, ישיבה מיום 12.5.1948, עמ' 104-105. ד"ר אורי ידן, אחר מבכירי משרד המשפטים, מפרט ביומנו את הלבטים הרבים שבהם התלבטו מעצבי מגילת העצמאות. ראה: א' ברק וט' שפניץ (עורכים), ספר אורי ידן, א: האיש ופועלו, עמ' 20-27. פירוט רב על מדיניות ההתפשטות שניהל בן-גוריון בתש"ח ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', פרק 9.

32. מ' דיין, אבני דרך, ד, ירושלים 1976, עמ' 82.

33. על 'הבכייה לדורות' התעורר לאחרונה פולמוס אקדמי שפתח בו אלחנן אורן במאמרו 'עסקה דה-פקטו? מדיניות ומבצעים במרכז הארץ, סתיו 1948', מערכות, 311 (פברואר-מארס 1988), עמ' 39-44. בעקבותיו התפרסמו המאמרים הבאים: ד' שיפטן, 'אכן עסקה, הבנה והסכם - אופציה ירדנית', שם, 312 (אפריל 1988), עמ' 312-313; א' אורן, 'אופציה ירדנית - בשולי היוכוח', שם, שם; מ' גוית, 'על מיתוס העסקה, הבנה והסכם בן-גוריון ועבדאללה', שם, 314 (מאי 1988).

בקרוב מפקדי צה"ל עממה אף חוויה נוספת: שטחים רבים, ואף נקודות בעלות חשיבות אסטרטגית רבה, נותרו בידי הערבים בגלל כשלונות קרביים שנחל צה"ל בכמה וכמה מקרבות מלחמת העצמאות. חלק מן האתרים האלה ניצבו על אם הדרך, וניתן היה לראותם היטב מתחומה של ישראל, כקוץ ממאיר בעיני רבים. כזה היה המגדל המתנשא של נבי סמואל שמצפון לדרך המוליכה מתל-אביב בפאתי ירושלים, כאלו היו משטרת לטרון ומנזר השתקנים שלידה, כזה היה רכס בית-ג'אללה הנשקף אל שכונתיה הדרומיות של ירושלים, וכזו הייתה שכונת שיח' ג'ראת, שחצצה בין שכונותיה הצפוניות של ירושלים ובין הר הצופים. בדרום נשארה רצועת עזה; ובירושלים, כל המבקר בהר ציון יכול היה לראות במו עיניו את פינתו של הכותל המערבי, שהגישה אליו נחסמה בפני יהודים לראשונה זה מאות שנים. כל אלה היו לצנינים בצדי לוחמי תש"ח.

אכן, גם הביטוי 'בכייה לדורות', שבו השתמש מאוחר יותר, מצביע בעליל על כך שגם בלבו של בן-גוריון עצמו נחשב הוויתור שוויתר על כיבושה של ארץ-ישראל כולה ככאב כמוס, ואף בלבו לחשו אותן גחלים עוממות שלא כבו לחלוטין. אך יש לציין ולהדגיש, שבן-גוריון דיבר על 'בכייה' שמקורה בכאב שנגרם על ידי הכרעה שננקטה, לפי תפיסתו, לדורות, לא לשעתה בלבד.

ההכרעה בדבר אי-כיבושה של ארץ-ישראל בשלמותה לא הייתה קלה, וזכתה למידה רבה של ביקורת נוקבת הן מן הימין והן מן השמאל, אך למעט העברת שטחים מצומצמים ב'משולש הקטן' ובוואדי עארה לרשותה של ישראל, שדרש בן-גוריון בעת המשא ומתן עם הירדנים ושנבעה מטעמים טקטיים מקומיים, עמד בן-גוריון בתוקף, מרגע שתמו הקרבות, על עקרון חלוקת הארץ ועל קבלת התחומים אשר עוצבו במהלך המלחמה כתחומים של קבע.³⁴ בחודשי החורף של שנת 1949 האשימו החוגים האקטיביסטיים של מפ"ם וחלק ניכר ממפקדי הפלמ"ח את בן-גוריון בהחמצת ההודמנות להשתלט על ארץ-ישראל בשלמותה,³⁵ ויגאל אלון אף הפציר בו, במכתב פרטי, לכבוש את הר חברון ואת 'המשולש' וכתב, בין השאר, בהסתמכו על נימוקים אסטרטגיים: 'אין לתאר קוו גבול יותר איתן מאשר קוו הירדן לאורכה של הארץ כולה'.³⁶

מנחם בגין, כצפוי, יוצא חוצץ נגד 'הקפאת הגבולות המלאכותיים, גבולות הביתור' ומוחה על 'נטישת שטחי מולדת' הכרוכה בהסכמי שביתת-הנשק.³⁷ אך בן-גוריון מטית דברים קשים ביומנו נגד 'המכסימליסטים המילוליים עקורי רצון-הביצוע התופטים רק את המרובה בהבל פיהם ותובעים אותו מזולתם'. בסחון המדינה,

34. בדיון על חוק שירות הביטחון תוקף חבר הכנסת יעקב מרידור את ראש הממשלה על 'החטא הקדמון' שלו, שבגללו יש לישראל, 'גבולות הנראים מסובכים מאוד'. ראה: דברי בן-גוריון בדברי הכנסת, 2, 'שיבה סיח', 15.8.1949, עמ' 1338, דברי מרידור, שם, עמ' 1452, ודברי התשובה של בן-גוריון, שם, עמ' 1566.

35. על הפולמוס הזה ראה: ז' צור, מפולמוס החלוקה עד תכנית אלון, עמ' 70-76.

36. שם, עמ' 73-74.

37. דברי הכנסת, 1, 'שיבה ח', 8.3.1949, עמ' 66.

כותב בן-גוריון, ייבנה על עלייה, התיישבות ומדיניות חוץ של שלום.³⁸ הסכמי שביתת-הנשק חתמו, לפחות לפי שעה, את מגמת ההתפשטות של המפעל הציוני, ורובו של העם קיבל את הדין ואת ההסדרים שעליהם הסכימו מנהיגיו.

ארבע שנים של חסד

משנחתמו הסכמי שביתת-הנשק במחצית הראשונה של שנת 1949 וישראל נכנסה לדיונים על הסדרים של קבע עם ועדת הפיוס של האו"ם, שהתכנסה בלואן באביב אותה שנה, הפך הוויכוח בדבר הרחבה גוספת של גבולות המדינה לדיון היסטורי גרידא. מלבד 'חרות', שהייתה באותם ימים מפלגה קטנה ושולית, שוב לא ערער שום גוף פוליטי על כך שהממשלה התרכזה עתה בראש ובראשונה במאמץ לשמור על הסטטוס קוו החדש שנוצר. יצחק טבנקין, מנהיגם של הקיבוץ המאוחד וסיעת אחדות-העבודה, ממשיך אמנם לטוות את חזון ארץ-ישראל השלמה בכנסים של נאמניו 'חלוקת הארץ עוד לא הביאה אף יום אחד של שלום', הוא אמר בשנת 1951, 'ועתידה הארץ להיות שלמה ואחידה'. ובמקום אחר: 'ה"חלוקה" של הארץ אינה בת קיימא, יש בה סכנה מתמדת לקיומנו ולעצמאותה הממשית של הארץ'.³⁹ אך דבריו נשמעים כחזון לימים אחרים, ולא כהצעה למדיניות מעשית. בין כה וכה לא טבנקין הוא שקבע את המדיניות המעשית של ישראל אך יש להניח שגם הוא ידע היטב שבאותם ימים היו דבריו בחזקת 'מאווי שבלב' ולא 'רצון קונקרטי'. בשלב הזה התברר יותר ויותר שהלחץ הבינלאומי, ולא כל שכן לחצן של מדינות ערב, סובבים סביב נסיונות לקצץ בגבולותיה של ישראל ולמעט את אחיזתה בשטחים שכבשה, כלומר נסיונות לתקן את הסטטוס קוו לרעתה של ישראל. המאבק המדיני והאסטרטגי היה גטוש עתה סביב המאמץ להרוף נסיונות אלו. שינויו של הסטטוס קוו לטובתה של ישראל לא עמד בראשית שנות החמישים על הפרק כלל וכלל.

החלטות האו"ם שנקטו באותה תקופה בדבר החזרת הפליטים הפלסטינים ובדבר בינאום ירושלים ביטאו ביסודן את הרצון של הערבים להחזיר את הסטטוס קוו אנטה בלום. אם לא ניתן לגלגל את ההיסטוריה לגול שלם ולבטל את עצם קיומה של המדינה היהודית, יש לפחות לגלגל אותה בחזרה אל החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר 1947 ולבטל את הנזקים שנגרמו לערבים בגין המלחמה. כיוצא באלו היו גם הצעות שונות שהועלו חדשות לבקרים בדבר העברת השליטה על הנגב או על חלקים מן הגליל לידי מדינה ממדינות ערב.⁴⁰ מנקודת מבטה של ישראל היה ברור, שיידרשו עתה מאמץ מדיני ניכר ועמידה איתנה אם ברצונה לשמר בידיה את הישגיה ולקיים

38. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 937.

39. יצחק טבנקין, 'זברים שנאמרו בישיבת מרכז מפ"ם ובכינוס הארצי של חברי "אחדות העבודה" במפ"ם', בשאלות המפלגה, חוברת בהוצאת חברי המפלגה תומכי מצע גלילי-ליבשיץ-ברייהודה, תל-אביב תש"א, עמ' 7, 22.

40. על מאמצים אלו ראה בפירוט רב: א' אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים - קרית שדה-בוקר 1994.

את הסטטוס קוו פוסט בלום, היינו את המצב החדש שגיבשו הסכמי שביתת-הנשק.⁴¹ על התפשטות נוספת שוב לא ניתן היה לדבר ברצינות באותם ימים ראשונים. את תנופתה כיוונה עתה ישראל כלפי פנים - לקליטת העלייה ההמונית ולכיבוש השממה. אף שתשוקתם האירדנטית של הערבים הייתה ברורה וגלויה לכל, הניחו מנהיגי הביטחון בישראל בשנת 1949 ובמשך ארבע שנות קיומה הראשונות, שמכוח ההרתעה של צה"ל יש בידי מדינת ישראל לקיים את הסטטוס קוו החדש הלכה למעשה על אפם ועל חמתם של הערבים.

את מדיניות החוץ של הממשלה הראשונה, שהוצגה בפני הכנסת הראשונה הגדיר בן-גוריון בחמישה סעיפים: א. נאמנות לעקרונות מגילת האו"ם; ב. חתירה לקראת ברית יהודית-ערבית ושיתוף פעולה בין ישראל ומדינות ערב השכנות; ג. תמיכה בכל צעד המחוק את השלום באזור; ד. הבטחת זכות היציאה של יהודים המבקשים להתנחל במולדת; ה. שמירה על עצמאותה וריבונותה של המדינה.⁴²

בהתאם למדיניות עקרונית זו קובע הרמטכ"ל, רביאלוף יגאל ידן, בשנת 1950 חמישה עקרונות אסטרטגיים, החייבים להנחות את מדיניות הביטחון של ישראל בהם: 'ישראל לא תיוזם ראשונה מלחמה', וכפועל יוצא מזה גובע העיקרון השני: 'תפקידם הראשון של הכוחות הישראליים הוא לבלום את האויב'.⁴³ דוקטרינת לחימה כזו תואמת היטב מדיניות של סטטוס קוו. היא גם מניחה שהסטטוס קוו יוכל להתקיים בעתיד הנראה לעין, ושאינן נשקפת סכנה מידית שהאויב ינסה לשנותו בכוח הזרוע. על רקע זה גם פרץ בסוף שנת 1950 המשבר שהביא להתפטרותו של הרמטכ"ל ידן, כאשר בן-גוריון דרש ממנו לקצץ את תקציב הביטחון ב-20%, להוריד את מצבת משרתי הקבע בצה"ל ביותר מ-25%, ולהוריד את מצבת האזרחים עובדי צה"ל ביותר מ-60%. הערכת המודיעין באותה שנה לא ראתה סכנת מלחמה הצפויה בטווח הקצר.⁴⁴

באפריל 1950 מרצה משה שרת, שר החוץ, בפני הסגל הבכיר של משרדו הרצאה עקרונית חשובה, שהוא עצמו כינה אותה בשם 'חבלי השלום'. בין השאר הוא אומר: 'הצבא צריך לראות עצמו קודם כל מכשיר של שלום ... הצבא הוא בראש וראשונה מכשיר למניעת ההכרח בהתגוננות, מכשיר להרתיע אחרים ממלחמה'.⁴⁵ בדיוני הוועדה המדינית של מפא"י, הוועדה שבה נערכו הדיונים הסודיים ביותר של המפלגה ובה נדונו הנושאים הבעייתיים ביותר שהעסיקו את המפלגה ואת המדינה כולה, לא עולה כלל נושא הביטחון לדיון במשך שלוש שנים (1949-1952). ואפילו

41. ראה דברי שר החוץ משה שרת בפגישה עם מנהלי המחלקות של משרדו ביום 25 במאי 1949, ג"מ, 2446/7/א.

42. דברי הכנסת, 1, 'ישיבה ז', 8.3.1949, עמ' 55.

43. מובא אצל י' ואלך, 'מגמות בהתפתחות תורת הביטחון של ישראל', סקירה חודשית, 3-4 (מאי 1987).

44. על משבר ידן ראה: י' גרינברג, 'ביטחון לאומי ועוצמה צבאית - בין מדינאי למצביא', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 170-190.

45. מ' שרת, 'חבלי השלום', ג"מ, 2446/6/א.

בסקירה המקפת שערך משה שרת בראשית שנת 1952 על ענייני מדיניות החוץ עולות בעיות הביטחון רק בקשר למגעים שקיימה ממשלת ישראל עם הממשל של ארצות-הברית באותם ימים על אודות הסדרי ההגנה על המזרח התיכון נגד הסכנה הסובייטית.⁴⁶ אלו הם רק איורים אחדים הבאים להעיד על האווירה הכוללת ששררה בקרב העילית המדינית והבטחונית של ישראל בשנים הראשונות לאחר תום המלחמה.

* * *

עיקר הדגש בשמירת הסטטוס קוו הושם בתחילה על הממד הטריטוריאלי, דהיינו על יציבותם של קווי שביית-הנשק ומיצוי החוקה והשליטה על מלוא השטחים שהם תחמו. תנופת העלייה וההתיישבות הייתה בבחינת המשך של מלחמת העצמאות בדרכים אחרות. היה זה מאמץ עליון לערוך שינוי מהפכני בסטטוס קוו הדמוגרפי והיישובי בתוך המסגרת הטריטוריאלי שהוסכמה. היה זה ניסיון מאומץ ומרוכז לתרגם את ההישגים הצבאיים לממשות קיומית. מנהיגי ישראל ראו זאת כעניין פנימי, הנתון באופן בלעדי לסמכות הריבונית של ישראל ולשיקוליה הפנימיים בלבד. אלא שמנהיגי ערב לא כך ראו את הדברים. בעלייה ההמונית ובשינוי פניה היישוביים של ארץ-ישראל הם ראו מבחינתם שינוי לרעה הן בסטטוס הדמוגרפי והן כסיכוי לבטל בעתיד גם את גֵּזֶרַת הסטטוס קוו הטריטוריאלי שהסכימו לו כהוראת שעה בלבד, מבחינתם היו שטחי ארץ-ישראל הריקים הייבים להמתין לשובם של הפליטים הפלסטינים, יושביהם המקוריים, וכל ניסיון ליישב בהם את מיליון העולים היהודים אשר זה מקרוב באו חוסם את הסיכוי לתקן את העוול אשר נוצר בתש"ח. על מנת לסכל תהליכים אלו, החלו לחפש דרכים לפגוע בתנופת העלייה וההתיישבות ולהצר את צעדיה של ישראל כמיטב יכולתם. השלכותיה של מדיניות ערבית עקרונית זו על תפיסתה של ישראל את משמעותו של הסטטוס קוו שנוצר מתוקף הסכמי שביית-הנשק יהיו גודעות בעליל רק כעבור שנים מספר.

* * *

שמירה על הסטטוס קוו וקבלת הדין לא עלו, כמסתבר, בקנה אחד עם רדיפה אחר הסכמי שלום. חוקרים רבים עמדו לאחרונה על כך שבימי ועידת לוזאן, שנועדה לבחון את האפשרויות להמיר את הסכמי שביית-הנשק בהסכמי שלום של קבע, ניהלו מנהיגי ישראל את המשא ומתן מתוך הסתייגות והיסוס בולטים, ואף טענו כינם לבין עצמם, שאין להיתפז, ואל לה לישראל להיראות להוטה מדי אחר השלום.⁴⁷ בנסיבות המדיניות שנוצרו במחצית השנייה של שנת 1949 התברר שישראל תידרש לשלם עבור הסכמי השלום מתיר כבד, ומבחינתה בלתי נסבל. על הפרק עמדו דרישות להתחזר מאות אלפי פליטים פלסטינים אל תחומה הריבוני, וזיתור על נתחים

46. פרוטוקולי הדיונים של הוועדה המדינית, אמ"ע.

47. על ועידת לוזאן ראה דברי המבוא של ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ד: מאי-דצמבר 1949, ירושלים תשמ"ו.

נכבדים מן הנגב, ואולי גם מן הגליל. בעניינים אלה לא הייתה בקרב מנהיגי ישראל, מכל קצות הקשת הפוליטית, כל מחלוקת. הכל הסכימו שאין לשלם מחיר כה כבד, אפילו אם ירחיק הדבר את סיכויי השלום הפורמלי.

בחודש מאי 1949 מהרהר משה שרת בינו לבין חבר עוזריו על הטקטיקה שיש לנקוט בשיחות לוזאן לאמור: 'מה אנו מפסידים מסחיבת העניין? מה אכפת לנו? אין השלום הרשמי עם מדינות ערב הכרח חיוני בשבילנו'. ובהמשך הוא אומר: 'ודאי, גם אנו רוצים בשלום, אבל אי אפשר לרוץ, צריך ללכת'.⁴⁸ את הרצאתו הפרוגרמטית, שבה הוא עומד בהרחבה רבה על חיוניותו של השלום, הוא מסיים במלים: 'חותרים אנו לשלום אך לא בכל מחיר, אלא במחיר שכדאי לנו לשלמו'.⁴⁹ ובן-גוריון מסכם ביומנו שנים אחדות לאחר מכן: 'אין לדבר יותר מדי על שלום. אם הערבים יסכימו לשלום – יחשב זה לויתור מצדם ואולם אנו נצטרך לשלם בעד השלום גופו'.⁵⁰

הכל הסכימו שהשלום רצוי ושישראל חייבת באופן עקרוני להעדיף את ייצובו של הסטטוס קוו במסגרת חוזה שלום רשמיים, אך אם יש להחזיר בעבור זה פליטים בהיקף גדול ולוותר על שטחי קרקע נרחבים – ימתין נא השלום לשעתו, וכינתיים אין לדחוק את הקץ. גולדה מאיר מבטאת עמדה זו בסגנונה הבוטה בהרצאה מדינית שהיא נושאת בפני באי הקונגרס הציוני הכ"ד באביב 1956 לאמור: 'אני מודה ומתוודה: מפחדת אני לא רק מפני מלחמה. אימה נופלת עלי בשעה שבמקומות מסויימים בעולם מתחילים לדבר בדבר שלום במדינת ישראל ובמזרח התיכון. איזה שלום? באיזה מחיר? על חשבון מי פשרות? פשרות וויתורים הם בדרך כלל מידה יפה מאד, אבל דעתנו היא, כי היא מידה יפה לעשירים ולא לקבצנים. ואני רוצה לדעת: קבצן זה, המדינה היהודית, עם שטח הקרקע הועזר אשר תחת רגליה, איוו פשרה מבקשים ממנה? על איזה ויתורים מצידה יחליטו?'.⁵¹ בין סטטוס קוו טוב אך ארעי לבין סטטוס קוו יציב אך גרוע, ממשלת ישראל בחרה בארעי.

את המצב הזה ניתן גם לנסח על ידי פרדוקס לכאורה: על מנת לשמור על הסטטוס קוו שהוסכם עליו בהסכמי שביתת-הנשק, שהיה לרצון לישראל בתחילה,

48. שם, עמ' 66-70; ראה גם: א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261; הנ"ל, 'דוד בן-גוריון והאופציה הפלשתינית' 1948-1956, הציונות, יא (1986), עמ' 361-379.

49. מ' שרת, 'חבלי השלום', עמ' 19. בשלב מסוים במשא ומתן המפותל שהתנהל סביב ועדת הפיוס נסה בן-גוריון להסכים להצעה שלפיה תקבל ישראל לשלשונה את רצועת עזה, על כל תושביה והפליטים שישבו בתוכה, סך הכל כ-400,000 נפש. ניתן להניח שתחת הלחץ הבינלאומי הכבד השס בן-גוריון, שישראל תילץץ להחזיר פליטים בהיקף גדול עוד יותר, ונסה להרוויח בעסקה גם יתרון צבאי-סטרטגי, אשר ירחיק את המצרים הרחק אל מעבר למדבר. אך הצעה זו נזנחה במהרה. ראה: מ' גזית, 'גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה, על כל אוכלוסייתה, בתחומי מדינת ישראל', הציונות, יב (1987), עמ' 315-332.

50. יומן בן-גוריון, 30 באפריל 1953, אב"ג.

51. הקונגרס הציוני הכ"ד: דין וחשבון, ירושלים 1957, עמ' 114-118.

נאלצה ישראל לוותר על השלום הרשמי. קרוב לוודאי שגם אילו הסכימה ישראל לכמה מן הוויתורים שנדרשו ממנה, לא היו מדינות ערב מוכנות לכרות עמה שלום שמשמעותו פיוס היסטורי, דהיינו הסכמה סופית בדבר הסטטוס שישורר באזור לאורך זמן. ברוב המקרים הציעו הערבים הפסקת הלוחמות או הסדרים ספציפיים, כגון העברת מטענים המיועדים לישראל דרך תעלת סואץ. רק לעתים רחוקות דובר בפירוש על שלום במובנו המלא.⁵² בשיחה גלוית לב שקיים הנציג המצרי לשיחות לוזאן עם אליהו ששון באופן פרטי הוא אומר לו בפירושי: 'אין המדינות הערביות בשלב הנוכחי מוכנות לחתום על הסכמי שלום עם ישראל'.⁵³

אך גם קובעי המדיניות של ישראל היו באותה עת מאוחדים בהערכתם שבניתיים יש להסתפק בקיומו של הסטטוס קוו לטווח הקצר והבינוני, ולהעדיף את הסכמי שביתת-הנשק על פני הסכמי שלום מלא. מדיניות עקרונית זו אף זכתה באותם ימים בתמיכה נרחבת בעם ובמפלגות. הגורמים שהיו מוכנים להמליץ בפני ישראל לקבל ולו גם את המתונות שבתביעות הערבים היו בטלים בשישים.⁵⁴ אכן היחס בין הנכונות להגן על סטטוס קוו ובין השאיפה ליציבות לטווח ארוך אינו תמיד כה פשוט, ולעתים הוא אף הפוך ומנוגד.

* * *

בבואנו לבחון את מדיניות השלום של ישראל בשנים הראשונות לקיומה יש לזכור, שכל השקלא וטריא הזה התנהל על רקע פירוש חזר-חדדי שישראל פירשה את הסכמי שביתת-הנשק שנחתמו זה לא מכבר. ישראל ראתה בהסכמים אלה סיוס מוחלט של מעשי האיבה וביטול מצב המלחמה מעיקרו, עם או בלי שלום פורמלי. גם כחוגי האו"ם נטו באותן שנים לפרש כך את ההסכמים שנחתמו בתיוכם הפעיל של נציגי הארגון. בסכמו בפני מועצת הביטחון את פרשת ההסכמים האלה אומר ראלף באנץ',

52. לאחרונה הופיעו חיבורים שונים אשר טענו להחמצה של הזדמנות זו או אחרת שישראל החמיצה לעשיית שלום. כך למשל טוען אילן פפה, ש'ועידת לוזאן ... היתה הזדמנות נדירה לפתור את הסכסוך הערבי-ישראלי'. אך אפילו הוא מדבר על 'מיתון הסכסוך' ולא על חיסולו. ראה: א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261; ראה גם: ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מתודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון', בתוך: הציונות והשאלה הערבית: קובץ מאמרים בעקבות הרצאות, ירושלים תשל"ט, עמ' 119-162. לעומת אלו ראה: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991; וראה גם: מ' בראון, 'השלום שלא היה אפשרי', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 455.

53. מברק ששון לשרת מיום 1 ביוני 1949, ימימה רוונטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ד, עמ' 86, תעודה 48.

54. המחלוקת על מדיניות החוץ והביטחון שעל ישראל לנהל פרץ במלוא עוזו רק משהגיע דוד בן-גוריון, כפי שנראה להלן, לידי ייאוש מהסכמי שביתת-הנשק וביקש לערער אותם. גם באותם ימים, לא כל שכן בראשית שנות החמישים, לא העלה שרת מעולם הצעה לוותר ויתורים משמעותיים, הן בתחום הטריטוריאלי והן בתחום הדמוגרפי.

אשר יותר מכל אדם אחר טרח בעיצובם: 'הסכמים אלו מהווים הלכה למעשה בריתות בלתי הפיכות של אי-התקפה'.⁵⁵ האמונה קצרת-הימים שהשלוש עומד מעבר לפינה הלכה והתפוגגה במהרה לנוכח תביעות הערבים וצחצוחי החרבות שנשמעו יותר ויותר ברמה, ואת מקומה תפסה ההסתפקות ה'ריאליסטית' בהסכמי שביתת-הנשק, שחרף ארעיותם סיפקו לישראל מסגרת שנראתה תואמת באותם ימים את צורכי התפתחותה הפנימית.⁵⁶

על פי המשפט הבינלאומי שהיה נהוג עד מלחמת העולם השנייה, נחשבו הסכמי שביתת-הנשק להפוגות זמניות בלחימה שאינן מבטלות את מצב המלחמה מעיקרו.⁵⁷ אולם מאז הוקם האו"ם, הל שינוי עמוק בתפיסה זו, ומלחמות רבות הסתיימו בהסכמי שביתת-נשק ולא הומרו בחווי שלום רשמיים שנים רבות. העובדה שמלחמת תש"ח הסתיימה תוך עדיפות צבאית מובהקת לישראל, והעובדה שהסכמי שביתת-הנשק נחתמו בחסות מועצת הביטחון ובפיקוחה הרצוף, נתנו לישראל בשנים הראשונות הרגשה של יציבות וביטחון, שגובשו על ידי קווי הפסקת-האש שהוגדרו בהסכמים אלו הגדרה דה-פקטו, אם כי לא דה-יורה, כתחומים הטריטוריאליים שבתוכם יכולה ישראל לפתח ולטפח את ריבונותה החדשה כרצונה. הדעה שרווחה בקרב רובה של המנהיגות הישראלית הייתה, שלפי שעה ניתן, ואולי אף עדיף, לחיות בחסותו של משטר שביתת-הנשק.

הסטטוס מתכרסם

גם מדינות ערב הבינו, ככל הנראה, היטב את מצב העניינים שנוצר לרגל הקיפאון שחל בשיחות הפיוס ובעקבות המחויבות הבינלאומית שנטלו על עצמן במסגרת הסכמי שביתת-הנשק, וחיפשו עתה דרכים למנוע מישראל לנצל לטובתה את היציבות הזמנית שהושגה, ולחבל במאמצייה להתבסס הן בשטח והן בתודעה הבינלאומית. אף שנאלצו לפי שעה להסכים להפסקת-האש בין הצבאות ולא העזו לחדש את המלחמה בפועל, לא השלימו עם הסטטוס קוו החדש שהשתרר בחסות אותם הסכמים, וחיפשו דרכים והזדמנויות לכרסם בו ולמנוע את הפיכתו לסטטוס מתמשך. הבעיה אשר עמדה בפניהם הייתה כיצד למנוע מישראל לנצל את הסכמי שביתת-הנשק על מנת להתעצם ולקבוע עובדות בשטח, הן מן הבחינה הצבאית והן מן

55. הנוסח המקורי הוא: Irreversible Non-Aggression Pacts, ראה: *United Nations Yearbook 1951*, p. 294

56. על מהותם של הסכמי שביתת-הנשק, כפי שראו אותם בישראל באותה עת, ראה: "הרכבי, 'הסכמי שביתת הנשק', שנתון העיתונאים, תשי"ז; ראה גם: Sh. Rosenne, *Israel's Armistice Agreements with the Arab States*, Tel Aviv 1951

57. במהדורה משנת 1952 של ספרו הקלאסי של אופנהיים על המשפט הבינלאומי עדיין מגדיר הרש לאוטרפאכט את שביתת-הנשק על פי ההגדרה שהוגדרה בוועידת האג משנת 1907 לעניין חוקי המלחמה, כמצב זמני שכל צד מן הצדדים הלוחמים יכול לבטלו. ראה: L. Oppenheim, *International Law*, London 1952, pp. 545-547

הבחינה הדמוגרפית והיישובית, בלי להסתכן במלחמה כוללת ואף בלי להעלות עליהם את חמתו של ארגון האומות המאוחדות. הם חששו בצדק, שככל שהזמן יחלוף תוכל ישראל לשגשג, והעולם יתרגל לעובדת קיומה. יש אפוא למנוע את התגבשותו של הסטטוס קוו החדש ולחפש דרכים לצמצם את תחולתו ולהדגיש את ארעיותו ואת חלקיותו. במונחים משפטיים ניתן לומר, שבעוד ישראל מנסה לדבוק בהסכמי שביתת-הנשק במובנם המורחב, ההולך ומתקבל כנורמה בפרקטיקה הבינלאומית, מנסים הערבים לקיים אותם אך ורק במובן המצומצם שהמשפט הבינלאומי הקלאסי הקנה להם.⁵⁸

במשך י"ט השנים הראשונות לקיומה של ישראל סברו רוב הישראלים, שמדינות ערב מתכוונות בכל הריצינות לחידוש המלחמה. מנהיגי המדינה וכלי התקשורת נתנו בשפע ביטוי לאמונה רווחת זו. המחקר ההיסטוריוני המתפתח לאחרונה אינו מגלה כל עדות לכך שהערבים אמנם ניסו בין תש"ט לתשי"ז להפוך את משאת נפשם לתוכנית אופרטיבית העומדת לביצוע, כלומר ל'רצון קונקרטי'. אולם הביטויים הפומביים של אותה 'משאת נפש' היו חזקים וקולניים דיים לשכנע את ישראל בדבר המזימה שבלבם. יתר על כן, מעשי היום-יום שנועדו למעט את הישגי ישראל ולהצר את צעדיה ככל האפשר היוו עדות חיה לאותה מזימה. את השנים הללו בתולדותיו של הסכסוך יש לראות לא במונחים של עימות צבאי כולל, אלא כתקופה שעוצבה בראש ובראשונה על ידי מחלוקת מרכזית אחרת: המחלוקת סביב השאלה מה יהיה, הלכה למעשה, אופיו של הסטטוס קוו שישורר בשטח ומה יהיו תנאיו המעשיים. או כלשונו של משה דיין: מה יקרה במצב שהוא 'לא שלום ולא מלחמה'. היהיה דומה יותר למצב של מלחמה או שמא יוכל להיות מעין מצב של שלום למעשה.⁵⁹

המחלוקת הזו נערכה גם במישור התעמולתי ובהתמקחות הדיפלומטית אשר התנהלה על הבמות הבינלאומיות השונות.⁶⁰ אך עיקר ביטויה היה במעשים שעשו ובמחדלים שחדלו הצדדים בשטח עצמו. ישראל גרסה שהסכמי שביתת-הנשק מזכים אותה בשלוש זכויות שאין לערער עליהן:

א. הפסקת-אש מוחלטת המחייבת לא רק את הצבאות הסדירים אלא גם את אורחי

58. בשנת 1953 נחתם הסכם שביתת-הנשק במלחמת קוריאה, שעד עצם היום הזה לא הומר בהסכמי שלום. בסוגיה זו ישנה ספרות ענפה. סקירה ממצה אצל: N. Feinberg, *The Legality of a 'State of War' after the Cessation of Hostilities under the Charter of the United Nations and the Covenant of the League of Nations*, Jerusalem 1961.

59. ראה: מ' דיין, 'נתונים להערכת מצב ל-1956', הרצאה שנשא הרמטכ"ל בפני סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב-15 בינואר 1956. העתק מצוי ביומן לשכת הרמטכ"ל, תיקי מסמכים, א"צ.

60. החומר הממצה ביותר בסוגיה זו מצוי בפרוטוקולים של דיוניו של בן-גוריון עם מזכ"ל האו"ם דאג המרשלד משנת 1956 וההתכתבות הענפה ביניהם. רובו של חומר זה מצוי בגנוך המדינה, מיכל 2448, תיק 5; ראה גם: David Ben Gurion and Dag Hammarskjöld 1956-1957, *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), pp. 81-127.

שני הצדדים וכוחות בלתי סדירים. פירוש הדבר שישראל זכאית להמשיך את חייה בתוך גבולותיה בשלווה וללא הפרעה אלימה מצד כלשהו.

ב. עד לבוא השלום הסופי יהיו קווי שביתת-הנשק בחינת גבולות לכל דבר. דהיינו, לא תהיה הגבלה למידת הריבונות שממנה רשאית ישראל ליהנות בתחומיה, והיא רשאית לעשות בשטחים הנתונים למרותה, ובכלל זה באזורים המפורזים, כראות עיניה. המגבלה היחידה המוטלת עליה בשטחים המפורזים היא איסור כניסת צבא לתוכם.

ג. ישראל רשאית ליישב יהודים על הקרקע לפי שיקוליה ולפתח את תשתית כלכלתה ללא הפרעה ובלי להתחשב בשלב זה בזכויות הבעלות הקודמות של אותם פלסטינים שהסתלקו או סולקו מאדמתם בעת המלחמה.

הערבים, לעומת זאת, פירשו את הסכמי שביתת-הנשק אחרת. מאחר שאין אלו הסכמי שלום, סברו, הם מזכים אותם בשלוש זכויות:

א. אף שנתחייבו להפסיק את האש של ג'יסותיהם, אין זכות הלוחמות שלהם בטלה, ולהוציא שימוש בנשק, הם רשאים למצות את זכויותיו של 'צד לוחם' בדרכים שונות שהמשפט הבינלאומי אינו אוסר עליהם במפורש. כך למשל, רשאים היו לפי גירסתם לחסום מעברי מים, להטיל חרם כלכלי, לנהל תעמולה עוינת, ומוכן שעומדת להם הזכות להתכונן למועד שבו יפקעו ההסכמים והלחימה תחודש על ידי התחמשות מרבית והיערכות מדינית בין-ערבית ובינלאומית שתקל עליהם את הירוש הלחימה.

ב. קווי שביתת-הנשק אינם אלא קווי הפסקת-האש, ואינם תותמים את שטח הריבונות הישראלית. לכן אין ישראל רשאית לעשות בשטחים כראות עיניה, וחלות עליה הגבלות שונות, כגון הימנעות מביצוע פעולות כלכליות באזורים המפורזים ומשימוש במקורות המים.

ג. הסכמי שביתת-הנשק לא ביטלו כלל ועיקר את זכותם של הפלסטינים לשוב לאדמותיהם, והשימוש שעושה ישראל באדמות אלו אינו לגיטימי; לכן עומדת לפליטים הפלסטינים גם הזכות להיאבק בכל דרך אפשרית נגד נישולם מאדמתם, ואין הסכמי שביתת-הנשק מחייבים את מדינות ערב התחממות עליהם לנקוט פעולות למניעת אותו מאבק.

* * *

במסגרת המחלוקת העקרונית הזו, קבעו הערבים עובדות שישראל לא יכלה לעשות דבר שימנע אותם מכך, כל עוד לא החליטה לחסל את הסטטוס קוו מעיקרו ולחדש את המלחמה הכוללת. לבד מתלונות רשמיות במסדרונות האו"ם וזעקות שבר באוזני כל מי שהיה מוכן להקשיב, לא היה בידה כל אמצעי לאלץ את הערבים להכיר בתביעותיה במקרים אלו. כאלו היו חסימת השיט הישראלי בתעלת סואץ, אימתן מעבר דרך לטרון לירושלים, הסיפוח שסיפחה סוריה בפועל את אוור אל-חמה ואי-קיום הסעיף בדבר ביקור יהודים ליד הכותל המערבי. היו גם עובדות שישראל

הצליחה לקבוע, ושלעריבים לא היו אמצעים לעכב בעדה. כאלה היו מניעת המעבר החופשי של הערבים בדרך בית-לחם, ההתיישבות האזרחית באזור ניצנה ומפעל ההתנתחות על אדמות הערבים בכללו, וכמובן המשך העלייה ההמונית של יהודים לארץ ויישובם על האדמות הערביות הנטושות. אולם היו נושאים שבהם הפכה המחלוקת למאבק אלים ומתמשך או מתפרץ לעתים מזומנות. כאלו היו המאבקים על ניצול מי הירדן, על השיט במצרי טיראן, ובראש ובראשונה סביב בעיית ההסתננות. משקפה השנה הרביעית לקיומם של הסכמי שביתת-הנשק, התברר לראשי מערכת הביטחון של ישראל, שהסטטוס קוו שהתגבש בתום המלחמה, ושאותו העדיפו תחילה אף על פני הסכמים של שלום, משתבש והולך. הסטטוס קוו הלך והתכרסם, ותנאיו במציאות שהלכה והשתררה לאורך הגבולות ומעבר להם הלכו ונתעוותו לרעתה של ישראל. עתה התברר גם שכושר ההרתעה שקנה צה"ל על ידי נצחונותיו במלחמת תש"ח, אף אם לא נשחק לפי שעה ככל הנוגע לעימות הכולל, אין בידי למנוע מן האויב להציק לישראל בחיי היום-יום ולהפריע להגשמת מטרותיה הלאומיות. חסימת תעלת סואץ והחרם הכלכלי שהכריזו מדינות ערב על ישראל הכבידו במידה מסוימת כבר מן ההתחלה, אך עדיין היו דרכים לעקוף את הקושי ולהסתגל למצב שנוצר. נסיונותיהם של הסורים להפריע למפעל ייבוש החולה לא עלו בידם, ואילו כביש הגבורה, העובר מרמלה דרך צומת שמשון, היווה אלטרנטיבה נוחה למדי לכביש הישן, העובר דרך לטרון. אך לבעיית ההסתננות, למיקוש ולירי, שהפכו בהדרגה למעשים של יום-יום לאורך הגבולות, לא מצאה ישראל פתרון ראוי. בשנת 1955 התברר גם, שהמצור שהטילו המצרים על מצרי טיראן עלול לחסום בפני ישראל כל גישה אל הימים הדרומיים ואל שוקי אסיה ומזרח אפריקה ולהכביד על פיתוחה של אילת. בשנות החמישים גם טרם נמצאה הדרך להגשים את מפעל הטיית מי הירדן, שהיה בסיס חיוני לכל תוכניות הפיתוח החקלאי של ישראל, בניגוד לרצונם של הסורים.

אף על פי שמגמת הדברים שנשא בן-גוריון בשידור לאחר פעולת התגמול בקיביה באוקטובר 1953 הייתה אפולוגטית ביסודה, הם משקפים את הדרך שבה ראה באותם ימים רובו של הציבור בישראל את ממדי המצוקה שאליה נקלע:

זה יותר מארבע שנים פורצים כוחות מזוינים מעבר הירדן ומארצות ערב אחרות ליישובים יהודיים קרובים לספר ולעיר ירושלים לשם רצה ושוד. מאות אזרחי ישראל, נשים וגברים, זקנים וילדים, נרצחו ונפגעו קשה במשך השנים על ידי כנופיות מזוינות שחדרו לישראל, לרוב מירדן ומרצועת עזה. כל פניותינו לוועדות שביתת-הנשק, כל נסיונותינו להביא הממשלות הערביות לידי עמידה בפרץ - עלו בתוהו.⁶¹

61. הנאום שודר בקול-ישראל ב־19 באוקטובר 1953, ונוסחו מצוי בתיקי הנאומים, אב"ג. לאחרונה פורסם מחקרו של בני מוריס על ההסתננות הערבית ופעולות התגמול. מוריס סבור, שבן-גוריון ומשה דיין הפריזו בהערכת הנזקים והמצוקה שגרמה ההסתננות וניצלו את ההסתננות כתירוץ לחידושה של המלחמה הכוללת. ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*

פעולות התגמול היו בכנינת ניסיון לתרגם את ההרתעה שעדיין עמדה לצה"ל במישור המלחמה הכוללת לכלל הרתעה גם במישור הביטחון השוטף. אך הצלחתן הייתה חלקית וזמנית בלבד, ובגזרה המצרית אף התריפו את המתיחות.⁶² לכל אלו נוסף בשלהי שנת 1955 שינוי מהותי באחד הממדים של הסטטוס קוו אשר נראה למנהיגי מערכת הביטחון של ישראל כחיוני ביותר, שינוי אשר העמיד בפני ישראל אתגר חמור במיוחד. עסקת הנשק הצ'כית-מצרית, שפורסמה ברבים בנאום שנשא נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, ב־27 בספטמבר 1955, איימה לערער את הערובה המרכזית להמשך קיומם של הסדרי תש"ט – ההכרה שרווחה במדינות ערב, שלפי שעה אין בידן לשנותם מיסודם בכוח הזרוע. הרגשת האחראים לבטחון ישראל, שיש בידם לכל הפחות הרתעה מובהקת נגד תוכניות להתקפה כוללת מצד צבאות ערב, התערערה.⁶³ ההסכמים הצבאיים שחתמה מצרים במשך חודשי הסתיו של 1955 עם סוריה ועם ערב-הסעודית, ובסתיו 1956 גם עם ירדן, התריפו את דאגתה של ישראל.

מכלול ההתפתחויות הללו, שהלכו ונחשפו החל משלהי שנת 1953, העמידו בלבם של קברניטי הביטחון של ישראל בספק גובר והולך את כדאיות המשכו של הסטטוס קוו, כפי שזו עוצב בתום מלחמת תש"ה. במערכת הביטחון של ישראל הלך ונוצר עתה הרושם שסטטוס קוו זה שוב אינו מקנה לישראל פסק זמן שהיא יכולה לנצל לשם התעצמות וביסוס, אלא להפך: הוא מהווה מעין מסגרת רופפת, המקנה לערבים את היכולת להכריע, מתי יש בכוחם להפר אותו ולהחזיר על כנו את הסטטוס קוו אנטה, דהיינו לבטל את גזרת תש"ח.⁶⁴

באחד מנאומיו הראשית הקיץ של שנת 1955 אומר בן-גוריון: 'אנחנו היינו מוכנים לקבל החלטות האו"ם (בכל הנוגע לגבולות החלוקה) ... אם כי לא היינו מאושרים

62. לפיתוח יותר מלא של נושא זה ראה: מ' בראון, 'פעולות התגמול כמערכת של הרתעה', בתוך: מ' גולני (עורך), 'חץ שחור': פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, תל-אביב 1994. ביקורת נוקבת על מדיניות פעולות התגמול ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*, chaps. 6, 7, 8, 11

63. מוטי גולני טוען בעבודת הדוקטור שלו, שהמהפך במדיניות הביטחון של ישראל חל כבר באביב 1955. אכן הרגשת הכרסום שחל בכושרו של צה"ל להרתיע את אויביו קדמה לעסקת הנשק הצ'כית-מצרית, אך זו נתנה לה ממד דרמטי במיוחד והפכה את החרדה בדבר הסכנה המאיימת על ישראל לנחלת הכלל. לטיעוניו של מוטי גולני ראה הערה 2 לעיל. לתיאור מפורט יותר של החרדות שהציפו את מערכת הביטחון הישראלית ואת הקהל הרחב ראה: מ' בראון, אתגר ותגרה, פרקי המבוא, עמ' 11–34.

64. גם משה שרת, שנעשה באותה עת לראש ממשלה, היה שותף לספקות, אך הוא לא נואש מן היכולת לפעול בתוך מסגרת הסכמי שביתת-הנשק, בנאום הראשון שהוא נואש בכנסת ביום 30 בנובמבר 1953 כממלא מקום ראש הממשלה הוא אומר: 'הממשלות הערביות ... מנצלות גם את משטר שביתת הנשק כאמצעי של מלחמה, כקרניים לנגח את ישראל'; אך בהמשך הוא אומר: 'בעייתנו היא כיצד לשמור ולקיים את משטר שביתת הנשק, אשר אנו מעוניינים בו לגופו ואשר עליו התחייבנו הגיגית כלפי האומות המאוחדות, מבלי שיבולע לבטחוננו מצד אחד ומבלי שיחובל במפעל הפיתוח שלנו מצד שני', דברי הכנסת, 15, ישיבה שכ"ז, 30.11.1953, עמ' 268–269.

בגבולות ההם, שהיו פי כמה גרועים מהגבולות הנוכחיים, וגם אלה - כל מי שרואה מפה יודע שאינם אידיאליים.⁶⁵ אכן, עיקולי גבולות שביתת-הנשק כללו כמה מגבלות אסטרטגיות קשות, אם מדובר בסכנה קרובה ומוחשית של התקפת אויב. אחיזתם ברצועת עזה אפשרה למצרים להתחיל במלחמה תוך הצבת שריון בקו התחלה המרוחק כדי 60 ק"מ בלבד מלב תל-אביב; שריון ירדני תנה במרחק 18 ק"מ מחוף הים ליד נתניה; הצבא הירדני שלט שליטה מוחלטת על גישת הישראלים להר הצופים; ולסורים היו יתרונות טופוגרפיים שהכבידו על הגנת הגליל העליון. כל עוד נשארו הסכמי שביתת-הנשק אמינים מצד יציבותם, דהיינו כל עוד היו יחסי הכוחות כאלה שסכנת התקפה ערבית כוללת הייתה אפשרות רחוקה בלבד, ניתן היה להסכיין עם המגבלות הטריטוריאליות ועם הסיכונים שהן גררו. מרגע שכוחו של האויב גובר במידה ניכרת ומתעוררת סכנה קרובה להתקפה, מתעוררת בכל חריפותה גם שאלת מתאר הגבולות.

על שיקולי המטה הכללי הכביד חשש נוסף. לאור קרבת מרכזי האוכלוסייה הישראלית אל קווי הקרבות האפשריים והעדיפות הכמותית של חילות האוויר הערביים, סברו אנשי חיל האוויר הישראלי, כבר בשלבים המוקדמים של התפתחות החיל, שיש לאפשר להם לפתוח את המלחמה העתידה על ידי מכה מקדימה שתנטרל את הכוח האווירי הערבי בהקדם, על מנת שיוכלו להתפנות במהירות כדי לסייע לכוחות היבשה להכריע בשדה המערכה.⁶⁶ החשש שמא יישובי העולים החדשים לא יעמדו בפני מחץ התקפה יזומה של האויב החרף את השאיפה של המטה הכללי להכות באויב עוד בהיותו בשטחי הכינוס שלו, טרם יהיה סיפק בידיו לפתוח בהתקפה.⁶⁷ החל בשנת 1954 קבע המטה הכללי, שיש למנוע יוזמה התקפית של האויב בטרם החלה, דהיינו יש לשאוף שצה"ל יוכל להיות היוזם תחילה ולהכות באויב תחילה. מחלקת התכנון במטה הכללי של צה"ל הגישה לאישור מתאר מורכב של אפשרויות של כניסת צה"ל למלחמה. היא המליצה באופן שאינו משתמע לשתי פנים על 'מתקפה מקדימה' שעל צה"ל לערוך בשטח האויב מרגע שכוונותיו לתקוף את ישראל ייחשפו, ולא להמתין ליוזמת האויב ולהתחיל את המלחמה בשלב, קצר ככל שיהא, של בלימה על אדמת ישראל. תוכנית 'לביא', כפי שכונתה תוכנית-האב הזו, אושרה בדרגים הבטחוניים הבכירים ביותר והיותה מאז בסיס לכל תכנוני צה"ל לקראת מלחמות אפשריות שיתחוללו בעתיד בחזיתות השונות או בכולן יחד. בין השאר מפרטת תוכנית 'לביא' גם את מתאר גבולות ההגנה הרצויים לישראל, ואף מדברת על אפשרות של מלחמה יזומה בידי צה"ל, גם כאשר עדיין אין ריכוזי אויב המאיימים על ישראל; אך אפשרויות ושיקולים אלו מופיעים אצל הדרג המדיני בשנת 1954 רק כהרהורי רקע.⁶⁸

65. נאום מיום 20 ביוני 1955, תיק נאומים, אב"ג.

66. 'סטייגמן, מעצמאות לקדש: חיל האוויר בשנים 1949-1956, פרקים ט', י', י"א; ראה גם: ע' ויצמן וד' גולדשטיין, לך שמים לך ארץ, תל-אביב 1975, שער שלישי.

67. ראה הרצאתו של משה דיין 'בתונית להערכת מצב ל-1956', לעיל, הערה 59.

68. פרטים רבים על תוכנית 'לביא' אצל מוטי גולני, המסתמך בעבודת הדוקטור שלו על

על הגישות החדשות שרווחו במטה הכללי באותם ימים הוטחה ביקורת דווקא מקרב החוגים אשר בתש"ח מתחו ביקורת על בן-גוריון בגלל סירובו לכבוש את ארץ-ישראל בשלמותה. התנועה הקיבוצית יצאה חוצץ נגד העובדה שתוכניות זה"ל עלולות היו להביא לפיחות בתפקודה של ההגנה המרחבית בכלל ובתפקידם הבטחוני של הקיבוצים בפרט. מפקדים בכירים של הפלמ"ח, שפרשו מצה"ל לאחר מלחמת העצמאות, יצאו במאבק פומבי נגד מה שד"ר ישראל בר, פרשן צבאי באותם ימים שהצטרף לדברי הביקורת, קרא בשם 'תורת מלחמת-הבזק, של ההכרעה המהירה והחד-פעמית, של הדחירה בעלת הנשימה הקצרה'. אולם משה דיין דבק בתפיסה האופנסיבית, ואף קיבל לכך גיבוי משר הביטחון.⁶⁹

הרהור שני

בשלהי 1953 חוזר ומופיע בחוגי השלטון בישראל הרהור שני. הן בגלל האיומים החדשים שהצטיירו בתחום הביטחון הבסיסי והן מחמת אי-הנחת שידעה ממצב הביטחון השוטף, החלה מערכת הביטחון של ישראל, אשר דבקה, כפי שראינו, בראשיתו של התהליך במדיניות סטטוס קוו מובהקת, מהרהרת שמא התגלגלה מבלי משים לאחוז במיקח של טעות. בהדרגה התברר לצמרת הביטחון, שהסטטוס קוו שנוצר בפועל שוב אינו זה שעליו ביקשה להגן, ומוטב לה לחפש דרכים לשנותו, הן מצד מתאר הגבולות והן מצד אופי היחסים השוררים משני עבריו של הגבול. המעבר הזה, ממדיניות של סטטוס קוו למדיניות השוקלת לשנותו מיסודו, לא היה חד וחלק. למעט ההכרעה לצאת למבצע קדש, שנפלה, כפי שנראה להלן, בנסיבות מאוד מיוחדות וחד-פעמיות, אף פעם לא הוכרעה הכף הכרעה חדה.

ניתן לשער, שמתחת לפני השטח התעוררו עתה מחדש הרהורים בדבר המטרות שלא הושגו בתש"ח ורצון 'להשלים את המלאכה', אך על פי רוב פעלו שיקולי ביטחון רציונליים בדבר הסכנות העומדות בפני ישראל, אם תאלץ לספוג מהלומת אויב שתתחיל מן הקווים של תש"ט. לא תהיה זו בחינת לידה מחדשת של אירדנסה ציונית, אלא תגובה לתנאים שהשתנו. בתחילה, בשנים 1953 ו-1954, נשאר השיקול בדבר תיקוני גבול כאלה או אחרים בחינת פולמוס, היסוס והרהור. היו שנטו, כמו משה דיין, לתמוך ביוזמות מלחמה; היו שפסלו אותן מכל וכל, כמו משה שרת; והיו שפסחו על הסעיפים, כמו דוד בן-גוריון. מכל מקום, השאלה נשארה תלויה ועומדת זמן רב ללא הכרעה.

בתחילתם של הספקות בדבר תועלתו של הסטטוס קוו ניתן היה, כאמור, להבחין כבר בשלהי שנת 1953, אך הם החריפו במידה ניכרת בשנת 1955, לאחר

מסכמים רבים שארכיון זה"ל העמיד לרשותו. ראה: מ' גולבי, 'מלחמת סיני - 1956: היבטים צבאיים ומדיניים', עמ' 43-44.

69. הציטוט מישראל בר, 'לקראת מה נתכונן וכיצד', במעגל בעיות הביטחון, תל-אביב תשי"ז, עמ' 287. על הביקורת של נציגי התנועה הקיבוצית נגד האסטרטגיה של דיין ראה: מ' בריאון, שערי עזה, עמ' 91-93.

שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון מ'חופשתו' בשדה-בוקר. אף שאופציית ההסלמה נעוצה בעצם טבען, יש לראות את מְרֵבית פעולות התגמול של שנות החמישים כפעולות שננקטו דווקא לשם שמירה על הסטטוס קוו, ולא לשם שינויו מיסודו. בין אם צלחו ובין אם לאו, כוונתן הייתה לאלץ את הצד השני להימנע משחיקתו של הסטטוס קוו שהוסכם עליו ב-1949. פעולות התגמול נועדו מטבען למנוע מישראל את ההכרח לשנות את הסטטוס קוו מיסודו. רק במשך תקופה קצרה של פחות מחודשיים, מסוף אוקטובר 1955 ועד ראשית דצמבר, הוסכם בין בן-גוריון למשה דיין לנצל את פעולות התגמול לא ככלי שנועד להרגיע את הגבולות, אלא להפך, ככלי שנועד מראש להסלמה וכמחולל מלחמה כוללת. משנודע דבר העסקה הצ'כית ברבים, שלל גם בן-גוריון את ההצעה שישראל תצא מיוזמתה למלחמת מנע. הסתייגותו מהתקפה יוזמה בהיקף מלא נבעה בעיקר מהחשש להסתבכות בינלאומית, אך כמו משה דיין ביקש אף הוא באותו שלב הזדמנות להכות במצרים מכה ניצחת, אם תימצא ההזדמנות לעשות כן בלי להסתכן בהתערבות המעצמות לטובת הערבים. פעולות התגמול הגדולות בכונתן, בספֶּה ובכנרת בסתיו אותה שנה נועדו לחמם את הגבול ולגרות את מצרים ואת נאצר למעשי איבה בהיקף גדול, מעשים אשר יאפשרו לישראל להכות בהם בלי שתואשם במעשה תוקפנות מובהק.⁷⁰

לאחר פרסום דבר העסקה הצ'כית-מצרית בסתיו אותה שנה פרץ בציבור הפולמוס על מלחמת מנע במלוא עוזו. אך בסוף נובמבר 1955 החליטה ממשלת ישראל, חרף מתאותיו הנמרצות של משה דיין, לסגת ממדיניות ההסלמה המכוונת ולהימנע לא רק ממלחמת מנע גלויה אלא גם מן הפעולות הפרובוקטיביות שנועדו לחולל אותה, ודחתה לפי שעה גם את המבצע שנועד לפרוץ את קְצֵרֵי טיראן.⁷¹ בחורף 1956 חזרה ישראל והקדישה את כל מאמציה להכין עצמה למגננה ולבלימת התקפה שעולה להתחולל ביוזמת האויב. מתוקף החלטת הממשלה נאלץ צה"ל בחריקת שיניים לוותר באותם חודשים על האופציה האופניבית ולהסתפק בהכנות דפנסיביות. למעשה חזר צה"ל באותם חודשים להגשים, תחת שרביטו של משה דיין, ובניגוד לדעתו, את הדוקטרינה שקבע יגאל ידין בשנת 1950.⁷²

ניתן להניח שבן-גוריון קיבל את דין ההכרעה של ממשלתו להימנע מכל מהלך העלול להידרדר לכדי מלחמה מלאה לא משום שהסטטוס קוו נראה לו עדיף, אלא משום חששותיו מפני התערבותן של המעצמות, ובראש ובראשונה בריטניה הגדולה, נגד ישראל. אף שקיבל את דין ההכרעה המשיך להתפלמס עם שרת, אשר שלל יוזמה מלחמתית מכל וכל, והמשיך לטעון, לפחות באורח עקרוני, שיש לקדם את פני הרעה המתקמת. הוא דיבר באוזני הוועדה המדינית של מפלגתו על 'סכנת החורבן אם תופתע ישראל על ידי מצרים. רק פעולה מוקדמת ומפתיעה של ישראל יכולה

70. על הסטייה הזמנית הוּו ממדיניותו המרתיעה של בן-גוריון ראה עוד אצל מ' בראון, שם. הבחנה בין גישתו של בן-גוריון וגישתו של משה דיין אצל מ' אבי-זוהר, 'בן-גוריון ודיין - שתי גישות בדרך למבצע אחד', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 483-489.

71. ראה: מ' דיין, אבני דרך, פרק י"א.

72. על היערכות צה"ל למגננה בחורף 1956 ראה: מ' בראון, שערי עזה, פרק ו'.

לחץ אותה מסכנות אלו.⁷³ אכן, משסולק חשש זה לרגל הלאמת תעלת סואץ והברית החשאית שנרקמה בין ישראל לבריטניה וצרפת, חזרה הממשלה, עתה ללא נוכחותו המרסנת של שרת, ואישרה את השתתפותה של ישראל במערכה שהייתה מיועדת מבחינתה לסתום את הגולל על הסכם שביתת-הנשק עם מצרים ולשנות את הסטטוס קוו של תש"ט מיסודו, כולל שינויי גבול מהותיים.⁷⁴

* * *

גם את הוויכוח שניטש באותם ימים בין משה שרת ותומכי הקו המתון לכין בן-גוריון והחוג האקטיביסטי שמסביבו ניתן לנסח באותם מונחים. משה שרת לא טען מעולם, שמצב הביטחון ששרר בימי כהונתו כראש ממשלה ראוי ורצוי. את עמדתו המרכזית במחלוקת זו יש לפרש כטיעון האומר, שהמצב אינו כה כלתי נסבל עד שמן הראוי שישראל תהפוך עורה ממדינה התומכת בסטטוס קוו ונשענת על הרתעה למדינה אירדנטיסטית המבקשת לשנות את הסטטוס קוו תוך שימוש באמצעים התקפיים. בן-גוריון, פנחס לבון ומשה דיין טענו לעומתו, ששוב אין לסבול את הכרסום שחל בסטטוס קוו, ולכן שומה על ישראל לנצל את כל האמצעים העומדים לרשותה, כולל הסלמת האלימות עד כדי מלחמה בהיקף מלא, על מנת לאלץ את מדינות ערב לקיים את הסטטוס קוו המקורי, על פי תנאיה של ישראל, ואם לא יצלח הדבר – לשנותו מיסודו.

ביסוד עמדתו של שרת היו מונחים שיקולים מדיניים הקשורים במעמדה הבינלאומי של ישראל. שיקולים אלו ציננו מדי פעם גם את להטם של האקטיביסטים. באחד הדיונים המרכזיים של הוועדה המדינית של מפא"י באביב 1954 אומר פנחס לבון, שהיה אז שר הביטחון:

אילו דנתי על עניין המלחמה בינינו ובין הערבים רק מן הבחינה הצבאית, אני מכריז ומודיע פה – עכשיו הזמן הנוח ביותר ... היום היה לנו יותר כדאי מאשר מחר, ומחר יותר מאשר מחרתיים ... אינני יכול להגיד שאינני רוצה במלחמה. אני אומר: הייתי רוצה, והלואי והיה מצב כזה שלא היו אנגלים ולא אמריקאים, והיינו רק אנו והערבים, והיינו יכולים לעשות זאת היום.⁷⁵

וכאשר בן-גוריון מסביר לקצונה הבכירה בצה"ל, שנה וחצי מאוחר יותר, מדוע אין לצאת למלחמת מנע, גם הוא מנמק זאת בסכנות האורבות לישראל מהתערבות

73. מיכאל בר-זוהר מביא דברים אלו מפיו של יעקב הרצוג כפי שפורסמו בידיעות אחרונות, 25.2.1973. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1977 עמ' 1187. בארכיון מפלגת העבודה אין רישומים על פגישה זו, ויש להניח שזכרונו של הרצוג בגד בו בכל הנוגע לנסיונות הציטוט, אך הוא דייק במסירת הלך הרוח של בן-גוריון באותה תקופה.

74. עוד בעניין זה: מ' בר-זוהר, 'מערכת סיני' – גורמים והישגים, סקירה חודשית, 10-11 (1986).

75. דברי פנחס לבון בדיון בוועדה המדינית של מפא"י ביום 15 באפריל 1954, אמ"ע.

המעצמות: 'מלבד הנוק הכרוך בכל מלחמה בשבילנו ... אסור לנו להתעלם מעוד סכנה ... זאת התערבות צד שלישי נגדנו'.⁷⁶

תוכניות והצעות מעשיות לשינוי הסטטוס קוו הגיאוגרפי עלו כבר בראשית שנת 1954. על רקע מפתו הסופית של הגנרל נגיב ועלייתו של נאצר לשלטון במצרים, ועל רקע התערעורת המשטר בדמשק, מעלה שר הביטחון דאז, פנחס לבון, הצעה 'לתפוס הרמות שמעבר לגבול הסורי ולהכנס לרצועת עזה או לתפוס משלט מצרי סמוך לאילת'.⁷⁷ הצעה זו נתקלה בהתנגדותו החריפה של ראש הממשלה דאז, משה שרת, ואף של בן-גוריון, שהוזהק להתייעצות בעניין זה ממקום פרישתו הזמנית בשדה-בוקר. בן-גוריון נטה אמנם להסכים עם הצעת המינימום של לבון, להכניס את כוחות צה"ל לאזורים המפורזים שבגבול הצפוני.⁷⁸ גישתו של משה דיין באותה תקופה הייתה שונה: 'איני בעד מלחמה יזומה מצדנו, אך אני נגד ויתורים שלנו באיזה שטח שהוא, ואם הערבים, בגלל זה, ירצו במלחמה - איני מתנגד. איזום אינו צריך להיות מניעה לפעולותינו'.⁷⁹ משמעותה של עמדה זו במונחי דיונו היא, שדיין טרם נואש מן הסטטוס קוו, אך היה מוכן להשתמש בכוח על מנת לכפות על הערבים את הגירסה הישראלית בכל הנוגע לתנאיו, גם במחיר התלקחותה של מלחמה כוללת.

שנה מאוחר יותר, בפברואר 1955, לאחר שבן-גוריון חזר לעמוד בראש מערכת הביטחון, התערער הסטטוס קוו ערעור נוסף, בין השאר בתגובה לפעולת צה"ל ברצועת עזה.⁸⁰ בעקבות התקפת מסתננים במושב פטיש בראשית מארס 1955 מעלה הפעם בן-גוריון עצמו הצעה לכיבוש רצועת עזה.⁸¹ ההצעה נדונה בקרב חברי מפא"י בממשלה וכתה בפורום זה לתמיכתם של רוב החברים. אך משהעלה בן-גוריון את ההצעה במליאת הממשלה, היא נדחתה בקולותיהם של מיעוט משרי מפא"י, בראשותו של ראש הממשלה משה שרת, ושל רוב השרים מן המפלגות האחרות.⁸² ייתכן שמיכאל בריזוהר צודק בכותבו, ש'ההצעה היתה יותר פרי הזעם והמכאוב שגעשו בו [בבן-גוריון] לאחר רצח פטיש', וגם הוא 'לא חפץ להיגרר למלחמה מלאה כשהציע את הצעתו לממשלה';⁸³ אך אין ספק שהצעתו של בן-גוריון ותמיכתם של

76. ד' בן-גוריון, יחוד ויעוד, תל-אביב 1971, עמ' 222.

77. יומן בן-גוריון, רישום מיום 27 בפברואר 1954, אב"ג.

78. קיים בעניין זה הבדל גירסאות בין הרישום ביומנו של בן-גוריון לבין הרישום המצוי על אירוע זה ביומנו של שרת. אך בעניין ההצעה להיכנס לאזורים המפורזים הדיווח אחיד. ראה: מ' שרת, יומן אישי, ב, תל-אביב 1978, עמ' 376-377.

79. ראה: מ' דיין, אבני דרך, עמ' 122.

80. על מהלך המבצע ראה: מבצע חץ שחור, מחלקת היסטוריה במטה הכללי של צה"ל, 1955.

81. יומן בן גוריון, 4 במארס 1955, אב"ג.

82. שלמה נקדימון טוען, שהייתה לו גישה לפרוטוקולים של ישיבות הממשלה הרלוונטיות. ראה מאמרו, 'כך הוכשלה הצעתו של בן-גוריון לכבוש את עזה ב-1955', ידיעות אחרונות, 6.5.1973.

83. מ' בריזוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1140.

שרים רבים בהצעה מצביעות היטב על כך שבאותה שעה שררה כבר מידה רבה של היוואשות מן הסטטוס קוו של הסכמי שביתת-הנשק, מאחר שזה נשחק, לדעתם, עד לבלי הכר, ועתה היו מוכנים לנקוט יוזמה קיצונית למדי על מנת להחזירו לקדמותו או לשנותו מעיקרו.

* * *

מבין ארבעת התחומים המרכיבים את הסטטוס קוו - הממד הטריטוריאלי; ממד הריבונות הבלתי מופרעת בתוך שטחה של ישראל; ממד השליטה על משאבים וזכויות מחוץ לתחומי הריבונות; וממד יחסי הכוחות - הטרידו את ישראל בשנים הראשונות בעיקר בעיות מן התחום השני ומן התחום השלישי. אי-הנחת שהרגישו הישראלים מן הסטטוס קוו, כפי שזה התפתח בשנים 1953-1955, נבע בשלב זה מן הקשיים שנתקלו בהם בבואם להגשים את תוכניות הפיתוח המרכזיות שלהם, ובעיקר מהתערעורת הרגשת הביטחון של העולים החדשים שהתיישבו לאורך הגבולות. אך משהתפרסם דבר העסקה הצ'כית-מצרית, זינקו לראש תשומת הלב דווקא הממד הטריטוריאלי וממד יחסי הכוחות. משנפגם בטחונה של ישראל בכושר ההרתעה שלה מחמת הערעור שחל ביחסי הכוחות, החריפה גם התחושה של הליקויים והסכנות האופרטיביים שישראל נטלה על עצמה במסגרת קווי התיחום הטריטוריאליים. הביטחון ביכולת הבלימה של צה"ל אל גוכח יוזמה התקפית שתפתח נגדה מקווי שביתת-הנשק התערער. במצב של יחסי כוחות גרועים הפך הצורך לשפר את ההיערכות הטריטוריאלית לדחוף.

בראשית נובמבר 1955 מסביר משה דיין לבן-גוריון: 'צקודת התורפה עבורנו בגבול הישראלי-מצרי היא רצועת עזה ... ראש גשר זה, מעבר למדבר, נותן להם את ההישג הראשון במלחמת התקפה על ישראל ופותר עבורם שאלות קשות ומסובכות ... עבורנו יוצרת רצועת עזה בעיה הגנתית כבדה בהיות השטח פתוח וניתן לפריצה מכל עבר'. הוא מסכם המלצתו ואומר: 'אני מציע לכבוש את הרצועה עכשיו'.⁸⁴ בראשית ינואר 1956 מסביר הרמטכ"ל דיין לסגל הפיקוד הבכיר: 'העדר ה"עומק" במדינה כשגבול רצועת עזה מרוחק מתל-אביב 70 קילומטרים בלבד, מהווה סכנה כבדה. כי 40-50 קילומטרים, אשר האויב יצליח להשיג על ידי ההפתעה הראשונית, יהיו 40-50 קילומטרים מתוך 70 שבדרך לתל-אביב ... הזמן המשמש להתראה, הזמן למניעת הפתעה, אינו עומד לרשותנו ... ייתכן לכן שכאשר יצאו הטנקים מרצועת עזה יפגשו במקום יחידה צבאית ערוכה לקרב - יהודים הקוטפים בפרדס תפוחי זהב'.⁸⁵

במטה הכללי של צה"ל התגבשה בקיץ 1955 ההכרה, שיש לנצל הזדמנות נאותה על מנת להשתלט על רצועת עזה ועל רצועה מקדמת סיני, אף על פי שבן-גוריון וגם משה דיין הביעו לא אחת ספק בכדאיות הסיפוח של רצועה שבה חיים

84. מ' דיין, אבני דרך, עמ' 163.

85. מ' דיין, 'נתונים להערכת מצב ל-1956', לעיל, הערה 59.

מאות אלפי פלסטינים.⁸⁶ אך משהתברר שמצרים מפעילה את המצור על מצרי טיראן ומהדקת אותו, ואף רוכשת נשק שיכביד על ישראל, בעתיד הנראה לעין, לעמוד על זכויותיה ולהיאבק על הפירוש הרצוי לה להסכמי שביתת-הנשק, הורה בן-גוריון למשה דיין להכין מבצע לכיבוש שרם אל-שיח'. היה ברור שבעקבות המבצע עלולה להתלקח גם מלחמה בהיקף מלא, שתאפשר את הבסת הכוחות המצריים בכללותם ותביא לידי שינויים של קווי ההגנה של ישראל גם בצפון סיני.⁸⁷

בן-גוריון סבר לשעה, שהתקפה על מצרי טיראן, שנחסמו בניגוד מפורש למשפט הבינלאומי, תהיה יותר קבילה על הקהילה הבינלאומית, והורה למשה דיין להכין את מבצע 'עומר' וכאמור גם לנהל מדיניות פרובוקטיבית באמצעות הסלמה של פעולות התגמול. אך לבסוף גברו גם עליו ספקותיו, וקואליציה שגייס נגדו משה שרת הביאה לשינוי עמדתו. ב-16 בדצמבר כבר מכנס בן-גוריון את הסגל הבכיר של צה"ל כדי לשכנע אותו בצדקת הכרעת הממשלה להימנע מיוזמה אלימה לשינוי המצב.⁸⁸

מערכת סיני

ההחלטה שנפלה בסוף 1955 להימנע ממלחמה יוזמה נבעה בעיקרה משיקולים קשורים ביחסיה של ישראל עם המערכת הבינלאומית, אך עיוותי הסטטוס קוו, על פי תפיסת ההנהגה הישראלית, לא נעלמו והוסיפו להציק לישראל. הרצון לזעזע את המערכת על מנת לחדש את היתרונות שישראל קיוותה להפיק מהסכמי 1949, ועמו גם התקווה למצוא הזדמנות לשינוי הגבולות בדרך שתשפר את קווי ההתחלה בכל התנגשות אלימה בעתיד, לא נעלמו וצפו במהרה מחדש. במחצית אפריל 1956, בעקבות פשיטות רחבות-היקף של הפדאיון המצרים, לאחר שילדים מן המוסד החינוכי בשפיר נרצחו בעת התפילה בבית הכנסת בידי חולייה שנתרה מאחור ועלה החשש שמה מתכוון נאצר להמשיך בפשיטות, הורה בן-גוריון להכין את צה"ל למתקפה כוללת על הצבא המצרי. יעדי המתקפה הזו כללו את כיבושן של רצועת עזה ושל כל קדמת סיני. רק התערבותו הנמרצת של מזכיר האו"ם, דאג המרשלד, והפסקת פשיטות הפדאיון מנעו באותה שעה את האופנסיבה הישראלית. בתודשי האביב והקיץ של 1956 הגיע בן-גוריון למסקנה, שאלה הגיע משה דיין זמן רב קודם לכן, שאין מנוס מלשנות את הסטטוס קוו הגיאוגרפי לשם איזון שיבושו של הסטטוס קוו האסטרטגי, שבא כתוצאה מעסקות הנשק הנרחבות שמצרים וסוריה הצליחו לעשות

86. ראה לעיל, הערה 21. כאשר המושל הצבאי המצרי חזר לעזה ימים מעטים לאחר נסיגת צה"ל במאוס 1957 עלתה האפשרות לשוב ולכבוש את הרצועה, אך בן-גוריון אמר למשה דיין באופן נחרץ, 'שאינן בדעתו להגיב בפעולה צבאית על כניסת המצרים לעזה, ואפילו יביאו לשם צבא; בראש ובראשונה - משום שאינו סבור שכדאי לישראל שתשלוט בעזה'. מובא אצל מ' דיין, אבני דרך, עמ' 344.
87. מ' דיין, יומן מערכת סיני, תל-אביב 1965, עמ' 17.
88. ד' בן-גוריון, 'היש מקום למלחמת מנע נגד מצרים?', יחוד ויעוד, 218-225.

עם ברית-המועצות ומן הבריתות שחתמו השתיים, ואתן גם סעודיה וירדן, שאיימו על ישראל באופנסיבה ערבית נרחבת ומתואמת.

גם כניסתם האפשרית של כוחות עיראקיים לתחומי ממלכת ירדן בסתיו 1956 נראתה בעיני קברניטי הביטחון הישראליים כשינוי מסוכן של האיזון האסטרטגי ששרר באזור מאז 1949. מאז נחתם הסכם שביתת-הנשק בין ישראל וירדן, ראתה ישראל ביציבות השלטון ההאשמי בעמאן ובגדה המערבית נכס אסטרטגי ממדרגה ראשונה. כל מצב שאיים על משטר זה או עלול היה לכניס אל תחומי הממלכה כוחות אחרים נראה בעיני קברניטי הביטחון של ישראל כשינוי מסוכן ובלתי נסבל במאוזן האסטרטגי שנוצר בחזית המזרחית. כפי שנראה גם להלן, לא אחת נתן בן-גוריון הוראה לצה"ל להיכון לפעולה באזור ירושלים או בהר חברון, כל אימת שגורם כלשהו איים על המשטר בעמאן ועלול היה לחולל הרעה במצבה של ישראל.⁸⁹ כך קרה גם באוקטובר 1956, אך כניסת הכוחות העיראקיים נמנעה ברגע האחרון מסיבות פנימיות בירדן. ימים אחדים לאחר מכן התברר שלישראל הזדמנה שעת כושר נדירה לערוך את חשבונה דווקא עם מצרים, תוך שיתוף פעולה עם צרפת ובריטניה הגדולה, 'שתי מעצמות לא כל כך קטנות', כדברי בן-גוריון.⁹⁰

קשה להניח שהתערעורת הסטטוס קוו של תש"ט במחצית שנות החמישים ועליית התוכניות לשנות את המתאר הגיאוגרפי שלו לא חזרה והפיחה אצל רבים אש גם בגחלים העוממות של החלום הציוני הישן בדבר השליטה על 'ארץ-ישראל השלמה', או לכל הפחות של הרצון לתקן אותן מגרעות שנפלו בתוצאות מלחמת תש"ח בגין מחדלים וכשלונות. היסטוריונים אחדים מבקשים לאחרונה לעורר את הסברה, שלפחות אצל משה דיין, ואולי גם אצל בן-גוריון, היו רצונות אלו הגורמים הקובעים שדחקו בהם לחפש את ההזדמנות להשלים את מה שמלחמת תש"ח החסירה, או אפילו ליצור אותה הזדמנות.⁹¹ לפי דעת מחבר חיבור זה, היה השינוי במגמת המדיניות של ממשלת ישראל, שהתחולל בשנים 1955-1956, ריאקטיבי ביסודו. דהיינו, הוא נבע משינוי שנחשב לבלתי נסבל בעיני קברניטי הביטחון בתנאיו של הסטטוס קוו,

89. הוראות כאלו הוצאו לאחר רצה המלך עבראללה, בטרם הוברר שהמשטר ההאשמי מצליח להתגבר על המשבר ונשאר יציב. הוראות כאלו ניתנו גם בשנת 1957 ובשנת 1958, וראה על כך להלן.

90. יומן בן-גוריון, 24 באוקטובר 1956, אב"ג.

91. הטוענים העיקריים לשאיפות האירדנסה של בן-גוריון ושל דיין הם בני מוריס וגבי שפר. בני מוריס כותב שמאז 1954 דיין ניצל את פעולות התגמול לשם דרדור למלחמה. 'דיין רצה מלחמה', הוא כותב, 'במלחמה כזו ישראל תוכל להגשים מטרות אסטרטגיות עיקריות, כגון כיבוש הגדה המערבית או חצי האי סיני', ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*, pp. 178-179. גבי שפר טוען שבן-גוריון האמין 'באפשרות ובצורך לפתור את הקונפליקט מעיקרו. כדי לקדם את הפתרון המלא הוא חשב כי מוצדק להחריף עימותים מזדמנים, להשתמש בכוח צבאי הלכה למעשה, ליוזם מלחמת מנע, לבצע פעולות תגמול מסיביות'. ראה: ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי' (לעיל, הערה 45), עמ' 143. בקשר לכך כדאי לציין, שבמשך כל אותה תקופה לא העלו דיין ובן-גוריון הצעה לכיבוש מלא של הגדה המערבית.

ולא מהתעוררות מחודשת של התיאבון ורצון ההתפשטות כשהם לעצמם. משנשתנו התנאים ושינוי הגבולות הופיע כצורך אסטרטגי, התעוררו מחדש גם המאוויים האירנדטיים, שהכרעה מדינית חד־משמעית לשימורו של הסטטוס קוו בתש"ט הרדימה אותם למשך שנים מספר. ואכן במחצית השנייה של שנת 1956 הפכו מאוויי הלב הרדומים למטרות לאומיות קונקרטיות, שהוגדרו במפורש על ידי קובעי המדיניות המוסמכים, שיש להגשימן בבוא שעת הכושר.

בקיץ 1956 הרהר בן־גוריון רבות, בינו לבין עצמו ובינו לבין אחרים, על האפשרות ועל הצורך לשנות שינוי יסודי את מפת המזרח התיכון. בפתח דינויו עם עמיתיו הצרפתים במפגש החשאי בסוור, ערב מבצע קדש, משרטט בן־גוריון מה שהוא כינה בשם 'תוכנית פנטסטית'. הוא מניח שממלכת ירדן תתחלל בין כה וכה, ומציע לחלק אותה בין עיראק (השטח ממזרח לירדן) ובין ישראל (הגדה המערבית). כמו כן הוא מציע לספח לישראל את שטחי לבנון שמדרום לליטאני, על מנת להקטין את שיעור המוסלמים השיעים לטובת הנוצרים המרונים. כל זה מותנה, כך סבר, בהפלת משטרו של ג'מאל עבד אל־נאצר ובהקמת משטר פרו־מערבי במצרים.⁹²

הקורא היום את דבריו אלו של בן־גוריון חש טעם תפל של אנכרוניזם. אפשרויות ל'ארגונו מחדש' של המזרח התיכון על ידי מעצמות המערב עלו על הפרק עם התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית בסוף מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1956 הייתה הצעה זו מיושנת עד כדי גיחוך. אך יש לזכור שהצעתו של בן־גוריון עלתה על רקע מזימה קולוניאלית שהתרקמה על ידי מעצמות חשובות במערב להפיל את משטרו של נאצר ועל רקע ההתערערות הקיצונית במעמדו של המשטר ההאשמי בירדן, שחלה בחודשי הקיץ והסתיו שקדמו למפגש בסוור. החשש לנפילתו של המלך חוסיין בן טלאל והשדותיו של בן־גוריון שמא זוממים הבריטים לשנות את מפת המזרח התיכון בלי לשתף בדבר את ישראל ובלי להביא בחשבון את האינטרסים שלה דחקו בבן־גוריון להעלות את 'התוכנית הפנטסטית'. ייתכן גם שכל כוונתו של בן־גוריון ברגעי הפתיחה של המשא ומתן בסוור הייתה לצנן את להיטותם של הצרפתים וליצור עבור עצמו עמדת פתיחה נוחה יותר.⁹³

אף על פי כן קשה שלא להתרשם מנעימת הדברים, שבלבו של בן־גוריון התעוררו באותם רגעים גם מאוויים כמוסים משכבר הימים, מאוויים שאותם הדחיק מתוך הריאליזם המדיני שהכתיב לו בתש"ט איפוק והסתפקות כמועט. אין ספק שבן־גוריון איבד אותה שעה אותו ריאליזם פוליטי שהנחה אותו בדרך כלל, שהרי תוכנית אימפריאלית מסוג זה אכן הייתה 'פנטסטית', כפי שכינה אותה בן־גוריון בעצמו. ייתכן שמן הראוי להוסיף שעצם הברית בין בריטניה, צרפת וישראל להפיל את המשטר הלאומני של מצרים הייתה 'פנטסטית' ונשאה חותם קולוניאלי שעבר זמנו.

92. ראה פרוטוקול שיחות סוור, יומן לשכת הרמטכ"ל, א"צ.

93. על מהלכיו של בן־גוריון במפגש בסוור ראה: M. Bar-On, 'David Ben Gurion and the Sevres Collusion', in: R. Louis and R. Owen (eds.), *Suez 1956: The Crisis and Its Consequences*, Oxford 1989, pp. 145–160

אך לבן-גוריון, השותף הווסטר, נראה היה שנופלת בידיו הזדמנות נדירה לארגונו מחדש של האזור, בטרם יאורגן האזור בידי הכוחות הלאומיים שג'מאל עבד אל-נאצר ניסה לגייס.

מכל מקום, את מערכת סיני יש להגדיר כמאמץ מכוון ומודע של ישראל לשנות את הסטטוס קוו בינה ובין מצרים, הן מצד מתאר הגבולות וההיערכות האסטרטגית, והן מצד אופי היחסים שביקשה לבסס באמצעות הסכמים בינלאומיים חדשים שיגדירו יחסים אלו מחדש. הצלחת צה"ל בסיני סחררה לשעה את ראשו של בן-גוריון, ובנאום הגיחהוון שנשא בכנסת ב־7 בנובמבר 1956 הוא מדבר בנוסח המרמו על כוונתו להחזיק בידיו את כל חצי האי. אך הוא התעשת במהרה.⁹⁴ אולם אין להטיל ספק בכך שישראל קיוותה שהמערכה תאפשר לה להרחיב את גבולה דרומה, כך שהן רצועת עזה והן שרם אל-שיח', וכן רצועת קרקע לאורך קדמת סיני שתחבר את שני הקטעים הללו, יישארו בשליטתה. כמו כן ציפתה ישראל לכך שניתן יהיה לאלץ את מצרים, לאחר שנאצר יסולק, לכרות עמה ברית שלום, או לכל הפחות להגדיר מחדש את היחסים שביניהן בהסכם דו-צדדי חדש. ביטול החסימה במצרי טיראן, פירוז הלכה למעשה של חצי האי סיני, ואולי גם ביטול ההסגר על מעבר אוניות וסחורות ישראליות דרך תעלת סואץ נמנו גם הם כמטרות מפורשות של המבצע.⁹⁵ בשיחה עם לטטר פירסון, שר החוץ הקנדי אשר יזם בעצרת הכללית את הקמתו של כוח החירום של האו"ם, אומרת לו שרת החוץ גולדה מאיר במפורש:

אין כל אפשרות לחזור לסטטוס-קוו. איננו יכולים להתיר לצבא המצרי לכבוש שוב את סיני ולהקים מחדש את הבסיסים, ועוצמתו הצבאית שמהם נבע האיום במלחמה מלכתחילה. לא נוכל להרשות את חזרתם של המצרים לרצועת-עזה כדי להפעיל מחדש את בסיסי הפיידאון'. לא נוכל להתיר להם להשתלט שוב על האיים השולטים על הגישה למפרץ-עקבה.⁹⁶

מובן שגולדה מאיר אינה מתכוונת בדבריה לאותו 'סטטוס-קוו' של ראשית העשור, שאותו העדיפה ישראל אף על פני שלום חתום ורשמי, אלא ל'סטטוס-קוו' המעשי שנוצר עקב הישחקותם של הסכמי שביתת-הנשק. זו הפעם היא אכן משתמשת בכיטוי זה במשמעותו המקורית המדויקת, בהתכוונה ל'סטטוס קוו אגסה בלום', כלומר למצב שקדם למערכה האחרונה וחולל אותה.

94. מיכאל בריצ'ר מצטט את בן-גוריון, שאמר לו בריאיון אישי: 'But you see, the victory was too quick. I was too drunk with victory', M. Brecher, *Decisions in Israel's Foreign Policy*, Oxford 1975, p. 283

95. יתר פירוט לסוגיית מטרות המלחמה של ישראל במבצע קדש ראה: מ' בראון, 'מערכת סיני 1956 – מטרות וציפיות', זמנים, 24 (חורף 1987).

96. מובא על ידי T. Robertson, *Crisis: The Inside Story of the Suez Conspiracy*, Toronto 1964. התרגום מובא מתוך ספרו של מ' מדויני, היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל, ירושלים 1990, עמ' 251.

* * *

בשנת 1957 אוכזבה ישראל בניסיונה לחולל שינוי פורמלי וגיאוגרפי של הסטטוס קוו. הסטטוס קוו לא שונה מצד מבנהו הרשמי, אך הוא תוקן לאין הכר הלכה למעשה. אם אמנם הגיעה ישראל להחלטתה לבטל את הסכמי תש"ט משום שאלו נשחקו לרעתה ונפלו בהם, לפי תפיסתה, קלקולים, ניתן לסכם את תוצאות מבצע קדש כהצלחה לתקן אותם קלקולים למשך עשור השנים הבאות. מפת הגבולות לא שונתה בעקבות המערכה, וישראל אולצה לחזור אל קווי שביתת-הנשק של 1949 עד לתג האחרון. גם הסכמים חדשים לא נכרתו, ומצרים והאום המשיכו לדבוק בהסכמים הישנים. מצרים אף סירבה בעקשנות לקבל על עצמה באופן פורמלי ומוצהר כל התחייבויות בכל הנוגע למצב המעשי שנוצר בשטח בעקבות המבצע. אף על פי כן שינה המבצע בפועל שלושה עניינים חשובים: מצרי סיראן נפתחו לשיט ישראלי, סיני פרוז הלכה למעשה מריכוזי הצבא המצרי, וההסתננות מהגבול הדרומי פסקה כמעט לחלוטין. שלושה עניינים אלו היו הגורמים העיקריים שבגינם נואשה ישראל מן הסטטוס קוו בימים שלפני המבצע, ובגללם גם ביקשה לשנותו. עתה, משקיבלה מצרים את הדין והסכימה למשך עשר שנים לקבל בפועל ולכבד את הפירוש הישראלי בדבר מהותם של הסכמי שביתת-הנשק, חזר למעשה לתוקפו הסטטוס קוו המקורי משנת 1949, כפי שישראל שאפה מלכתחילה לקיימו בטרם התערער ונשחק.

מבצע קדש תיקן ואף שיפר את הסטטוס קוו של תש"ט בכל ממדיו: ישראל החזירה לעצמה את חירות הפעולה בכל הנוגע לתהליכי העלייה, ההתיישבות והפיתוח; היא גם החזירה לעצמה את הגישה אל המשאב החיוני שנמצא מחוץ לגבולה, דהיינו את המעבר במצרי סיראן אל מרחבי הימים הדרומיים ולמקורות הנפט של איראן; ואילו עסקות הנשק שעשתה עם צרפת ועצם הניצחון במדבר החזירו את מאזן החימוש לקדמותו, והחזירו לישראל גם את הביטחון בכושר ההרתעה שלה. לפיכך יכלה ממשלת ישראל לשוב גם אל מדיניות הסטטוס קוו בתחום הטריטוריאלי ולקבל עליה מחדש את גזרת קווי שביתת-הנשק, אף שגם עתה לא היו כלילי השלמות מבחינתה. את החזון ומאוויי הנפש צריך היה לשוב ולהצפין עמוק בין קפלי הלב. כמו לפני 'קדש', הם חזרו להיות נחלתם המילולית של מנחם בגין ויצחק טבנקין.

משנשאל בן-גוריון לאחר מלחמת ששת הימים, אם הוא סבור שקווי שביתת-הנשק יכלו להיות גבולות הנצה של מדינת ישראל, השיב ואמר: 'אינני יודע מה זה "גבולות נצה", אני מסופק אם יש דבר כזה. השטח שהיה לנו לפני מלחמת ששת הימים היה יכול לכלול את כל העם היהודי ... ועוד היו נשארים הרבה שטחים שלא היו מתיישבים בהם'.⁹⁷ אכן, היחסים אשר שררו בפועל בין ישראל למצרים בשנים 1957-1967 דמו, במסגרת אותו מצב בלתי מוגדר של 'לא שלום ולא מלחמה', הרבה יותר למצב של 'שלום דה-פאקטו'. מצרים חזרה ללוחמותה רק במחצית חודש מאי 1967.

97. ריאיון עם בן-גוריון מיום 5 בספטמבר 1971, תיקי פרוטוקולים של פגישות, אב"ג.

הגדרת הסטטוס קוו מחדש

נסיגה המר של ישראל בתקופה שקדמה למערכת סיני והשקט היחסי שהשתרר לאורך גבולותיה לאחר המערכה אפשרו לישראל להגדיר לעצמה, לשכנותיה ולקהילייה הבינלאומית ביתר דיוק ופירוט מהו הסטטוס קוו שהיא דורשת לקיים בהקפדה; או בלשון אחרת, מפני אילו מעשים מבקשת ישראל להרתיע את אויביה מסיב.⁹⁸ סעיפיו העיקריים של אותו סטטוס קוו הוגדרו עתה כדלקמן:

א. מניעת כל הסתננות אלימה מעבר לגבולות;

ב. שיט בלתי מופרע במצרי טיראן;

ג. הזכות לנצל את מי הירדן;

ד. ריבונות ישראלית בלתי מוגבלת ובלתי מופרעת בתחומי הקו הירוק ומיצויה הבלתי מופרע 'עד למטר האחרון';

ה. פירוט למעשה של חצי האי סיני מריכוזי כוחות העלולים לאיים על ישראל;

ו. מניעת כניסתם של כוחות זרים לתחומי ממלכת ירדן ומניעת שינוי המשטר בה בדרך העלולה לסכן את ישראל;

ז. שמירה על מאזן כוחות סביר.⁹⁹

לא כל הסעיפים הללו הוגדרו בידי מנהיגי מערכת הביטחון במפורש כ'קווים אדומים',¹⁰⁰ אך התנהגותה של ישראל בעשר השנים שבין מערכת סיני למלחמת ששת הימים מצביעה בעליל על כך שהגדרות אלו היו מונחות בבסיסה של מדיניות הביטחון. זאת ועוד: במידה שהיא שקלה בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים פעולות צבאיות יזומות, ואף השתלטות על שטחים שמעבר לקו הירוק, היו אלו שיקולים הגנתיים ביסודם. מבצעים אלו נשקלו על מנת לקיים אותם סעיפים שהוגדרו לעיל, ולא על מנת לזיזם שינויו של הסטטוס קוו מעיקרו.

* * *

בשנים שלאחר מבצע קדש היו לבן-גוריון ספקות, אם יוכל צה"ל לקיים את ההרתעה

98. חוקרים אחדים ציינו את השנים 1957-1967 כתקופה שבה עמדה ההרתעה במרכז האסטרטגיה הישראלית יותר מאשר בכל תקופה אחרת. אך לי נראה שמה שמציין תקופה זו במיוחד הוא שבה הוגדרו הפאראמטרים של הסטטוס קוו' בהירות מרבית. ראה הערה 42 לעיל; ראה גם: M. Handel, *Israel's Political-Military Doctrine: Occasional Papers in International Affairs*, Harvard University 1973

99. הגדרות מפורשות ברוח רומה שנכתבו באותה תקופה עצמה מצויות במאמרו של שמעון פרס, שכתבה באותה עת כסגן שר הביטחון. פרס מונה את ה'עילות' העלולות לחולל מלחמה חדשה בין ישראל ומדינות ערב. ראה: 'מימד הומן', מערכות, קמו (1962). ראה הגדרות דומות אצל: י' אלון, מסך של חול, תל-אביב תשכ"ט, פרק י"א.

100. ניתוח מפורט של בעיית הקווים האדומים אצל: מ' בר, קווים אדומים באסטרטגיה ההרתעה הישראלית, תל-אביב 1990.

לאורך זמן. הוא חרד במיוחד מפני המעורבות ההולכת וגוברת של ברית-המועצות באזור וחשש שמא תחליט זו לתמש את בעלות-בריתה סוריה ומצרים באורח מרחיק לכת ובמידה שתאיים מחדש על מאזן הכוחות ותעמיד בספק את אמינות ההרתעה של ישראל. במיוחד הדאיגה את בן-גוריון העמקת מעורבותה של ברית-המועצות בסוריה והתגברות השפעתה של המפלגה הקומוניסטית ובעלי בריתה בתוככי המשטר הסורי. בן-גוריון אף לא פסל את האפשרות שסוריה תהפוך ל'רפובליקה עממית' ולחלק אינטגרלי של הגוש המזרחי ותציב את ישראל פנים אל פנים מול ברית-המועצות עצמה. התפתחויות כאלו איימו לערער את הסטטוס קוו בממד יחסי הכוחות ומצד מעמדה הצבאי של ישראל מול שכנותיה, ובן-גוריון סבר שיש לנקוט צעדים שיאזנו, ולו במעט, סכנה זו.

בסתיו 1957 חוזר ומבקר בארץ הגנרל הצרפתי מוריס שאַל, אשר עמד שנה קודם לכן במרכזו שיתוף הפעולה בין צרפת לישראל. בשיחה עמו אומר בן-גוריון: 'אילו היה המזרח התיכון שטח מסוגר ונתון לנפשו - לא היינו חוששים לא לסוריה ולא למצרים ... אבל סוריה עכשיו אינה רק בעיה של המזרח התיכון, אלא בעיית העולם, כי מאחוריה עומדת רוסיה'.¹⁰¹ בסוף שנות החמישים חיפש בן-גוריון בדחיפות משענת חיצונית וחזר לרעיונותיו מראשית העשור בדבר התקשרות חווית עם ארצות-הברית, עם בריטניה ואף עם צרפת. אף שהבין היטב, שאין לישראל סיכוי להיספח באופן רשמי לנאט"ו, הוא ביקש דרכים להסתופף כך או אחרת תחת המטרייה שלה. הוא כינה מהלך זה 'רכישת הרתעה מוחלטת'. באותה שיחה עם הגנרל הצרפתי הוא מוסיף ואומר: 'אנו רוצים גם בקשרים עם נאט"ו, לאו דווקא כניסה לנאט"ו'.

באותה עת מאשר בן-גוריון לראובן שילוח, מייסד המוסד המרכזי לביון בראשית העשור, שהיה בסוף העשור פקיד בכיר ביותר במשרד החוץ, לנסות את כוחו ולהשפיע על הממשל האמריקני להקים 'מוסד משותף ישראל-אמריקני (או כלל-מערבי) לתיאום המדיניות, לתכנון הגנת ישראל ולקביעת ממדי העזרה האמריקנית במקרה שנותקת'.¹⁰² בשיחה עם מורחן אמריקני, שהתנהלה בראשית שנת 1958, מסביר לו בן-גוריון את מניעיו: 'כשאנו בודדים, סבורים הערבים שאפשר להרוס אותנו והרוסים מנצלים קלף זה. אם מאחורינו יעמד כוח גדול, והערבים ידעו שהננו עובדה שאין לשנותה - תפסיק גם רוסיה באיבתה אלינו, כי באיבה זו לא תקנה עוד את לב הערבים'.¹⁰³

מאמציו של שילוח לא עלו יפה, אך בן-גוריון אינו מניח לדבר, ושבועות מעטים לאתר מכן הוא חוזר ומציע לשילוח לדרוש מארצות-הברית 'עזובה לשלמותה

101. 'ימן בן-גוריון, 16 באוקטובר 1957, אב"ג.

102. שם, 30 בספטמבר 1957. תיאור מפורט על חלקו של ראובן שילוח בפרשה זו ראה: ח' אשד, מוסד של איש אחד, תל-אביב 1988, חלק ה. על הצעתו של שילוח לבן-גוריון ראה שם, עמ' 255-256.

103. 'ימן בן-גוריון, 4 בינואר 1958, אב"ג.

הטריטוריאלית של ישראל, באם ארצות-הברית תחליט להצטרף לברית בגדד. הוא מכנה דרישה זו בשם 'הבטחת הסטטוס קוו'.¹⁰⁴ בן-גוריון חזר באותן שנים על תביעה זו ודומות לה בכל הזדמנות. בימי המשבר שהתחולל במזרח התיכון בחודש יולי 1958 הוא ניצל את בקשתה של בריטניה להטיס את צנחניה לירדן דרך המרחב האווירי של ישראל, על מנת לשוב ולהוכיח לשגריר הבריטי את הצעתו מראשית שנות החמישים, שישראל תצטרף אל חבר-העמים הבריטי. הוא מציע לבריטניה הגדולה 'שותפות המיוסדת על אינטרסים וערכים משותפים'. השגריר מדווח ללונדון, שבן-גוריון מציע: 'Integration into Western defence system, a tacit guarantee of Israeli present frontiers and the supply of armaments she needs'¹⁰⁵ (השתלבות במערך ההגנה המערבי, ערבות לגבולות הנוכחיים של ישראל ואספקת הנשק הדרוש לה). אך מעצמות המערב לא היו מוכנות לחרוג מעבר לביטויי אהדה והצהרת כוונות טובות אך בלתי מחייבות.

* * *

באותה תקופה עצמה הולכת ומתקמת בקרב קברניטי מדיניות החוץ והביטחון של ישראל הקונצפציה בדבר 'המעגל החיצון', או 'ברית הפריפריה' אשר נועדה מעצם טבעה לשמש את צורכי ההרתעה הישראלית ולהבטיח את קיומו של הסטטוס קוו לנוכח התעצמותם של הכוחות הלאומיים הרדיקלים בעולם הערבי.¹⁰⁶ יחסיה של ישראל עם איראן, תורכיה ואתיופיה התפתחו בהדרגה ובנפרד כבר בשנים שקדמו למבצע קדש, אך איחודה של סוריה עם מצרים במסגרת הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם) בראשית שנת 1958, ועוד יותר מכך ההפיכה הרפובליקנית בעיראק חודשים ספורים לאחר מכן, עוררו את דאגתן של מדינות 'הפריפריה' מפני התפשטות השפעתו של ג'מאל עבד אל-נאצר והלאומנות הערבית הרדיקלית שלו. ימים ספורים לאחר ההפיכה בבגדאד מזמין שר החוץ התורכי את מיופה-הכוח הישראלי ואומר לו שהוא 'שמח לראות התאמה מלאה של הפעולות המדיניות שלנו עם שלהם'.¹⁰⁷ איתותים אלו פתחו בפני ישראל את ההזדמנות לנסות ולאזן את מאזן הכוחות בינה לבין מדינות ערב על ידי יצירת משקל שכנגד באמצעות מעגל המדינות המקיף את העולם הערבי מסביבו. גולדה מאיר ובן-גוריון מבחינים מיד באותה הזדמנות, ובישיבת חירום של 'חברינו' (מוסד רשמי למחצה, שכלל את המנהיגות הבכירה של מפא"י) הם משרטטים את הקווים העקרוניים של הברית הפריפריית שהם מבקשים עתה לרקום.¹⁰⁸ היה זה מעין ניסיון לשמר את הסטטוס קוו, כפי שזה נקבע הלכה

104. שם, 5 במארס 1958.

105. PRO, FO 371/134284, VR 1051/12

106. פרטים נוספים על ברית הפריפריה ראה: מ' בריזוהר, בן-גוריון, ג, פרק ט'; ראה גם: ח' אשד, מוסד של איש אחד, חלק ה, פרקים ו', ד'. חלקים מן הפרשה פורסמו גם בידיעות אחרונות, 11.1.1974.

107. יומן בן-גוריון, 19 ביולי 1958, אב"ג.

108. שם, 20 ביולי 1958.

למעשה לאחר נסיגת צה"ל מסיני, ולבצר אותו על ידי יצירת שיווי משקל מרחבי חדש, ברית מול ברית.

בן-גוריון ניסה לערב בתוכניתו גם את ארצות-הברית. בעיצומו של משבר ההפיכות במזרח התיכון בחודש יולי 1958, הוא מזעיק את אבא אבן לחזור מחופשתו ולהתייצב בווישינגטון, על מנת לדרוש מן הממשל האמריקני לסייע לישראל בהגשמת הברית הפריפריית. בן-גוריון הצליח אמנם לקבל את ברכתם של הנשיא אייזנהאואר ושל מזכיר המדינה דאלס, אשר המליצו בפני מדינות הפריפריה להיענות ליוזמותיה של ישראל. אך הוא קיווה שארצות-הברית תראה ביוזמה זו נכס אסטרטגי גם לעצמה, במסגרת מאמציה לבלום את התפשטותה של ברית-המועצות במזרח התיכון, ומתוך כך תיאות סוף-סוף גם לערוב לגבולותיה של ישראל, לכל הפחות בכל הגוגע לסכנות המאיימות עליה מצדה של ברית-המועצות. אך הממשל האמריקני הוסיף לטעון, שדוקטרינת אייזנהאואר, שגובשה בראשית שנת 1957, מספיקה כערובה כוללת למקרה של תוקפנות סובייטית, וסירבה לתת לישראל ערובות מיוחדות, פומביות ומפורשות.¹⁰⁹ בשיחה גלויה עם השגריר הבריטי בישראל מתלוננת שרת החוץ גולדה מאיר על כך שתגובתו של נשיא ארצות-הברית 'מעודדת אך אינה מספיקה משום שלא נעשתה באורח פומבי וכן אין לה אפקט הרתעת'.¹¹⁰

מאמציה של ישראל לגייס את 'המעגל החיצוני' נשאו פרי בעיקר במישור הביטורלי. במשך שנים לא מעטות זכתה ישראל ליהסים הדוקים וליתרונות מדיניים וכלכליים עם כל אחת משלוש מדינות 'המעגל', אך לכלל 'ברית' מרובעת לא הגיעו הדברים. רק במישור המודיעיני הצליחה ישראל להקים, ככל הנראה, מעין מוסד של קבע לחילופי מידע ולתיאום פעולות, שבו השתתפו איראן ותורכיה, המכונה באחד ממסמכי רשות הביון האמריקנית בשם הצופן 'סְרִידְנֵט'.¹¹¹

את כל המאמץ הזה ליצירת ברית פריפריית ולהשגת ערבויות של המערב ניתן

109. ראה דו"ח השגריר הבריטי בישראל על שיחתו עם עמיתו האמריקני במברק מס' 356 מיום 19 ביולי 1958, PRO, FO 371/134279, VR 10345/5; ראה גם תזכירו של בן-גוריון לנשיא אייזנהאואר מיום 22 ביולי 1958, תיק התכתבויות, אב"ג, ותשובתו של אייזנהאואר מיום 25 ביולי 1958, המובאת בשלמותה ביומן בן-גוריון, 26 ביולי 1958, שם. על התחמקותה של ארצות-הברית מהתחייבות מפורשת ראה יומן בן-גוריון, 5 באוגוסט 1958, שם.

110. ראה מברקו של השגריר הבריטי בתל-אביב על שיחתו עם גולדה מאיר, PRO, FO 371/134313. ראה בעניין זה גם את דיווחו של שגריר בריטניה בווישינגטון על שיחתו עם פקידים בכירים במחלקת המדינה, PRO, FO 371/134313, VR 10345/8.

111. מידע זה מופיע אצל י' מלמן, דו"ח הסי.אי.אי על שירותי המודיעין והביטחון של ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 57. זהו, ככל הנראה, דו"ח סודי שנתפס בידי המשמרות המהפכניים בטהראן, אשר 'כבשו' את השגרירות האמריקנית לאחר הפיכת חומייני. אמינות הפרסום לא אושרה מעולם, אך היא נראית סבירה למדי. בפרשה זו ראה גם: D. Raviv & Y. Melman, *Every Spy a Prince: The Complete History of Israel's Intelligence Community*, Boston 1990, pp. 81–85. ראה גם: I. Black & B. Morris, *Israel's Secret Wars: The Untold History of Israeli Intelligence*, London 1991, pp.

להבין רק על רקע החלטתה של ממשלת ישראל לדבוק בסטטוס קוו. תשוקתו של בן-גוריון להשיג עבור מדינת ישראל גושפנקה מערבית לבטחונה לא יכולה להיות כרוכה אלא בנכונות לוותר ויתור סופי ומוחלט על כל חלום אירדנטי. לאחר 1957 היה בן-גוריון משוכנע, שאם ישראל יכולה לשמור על תנאי שביתת-הנשק של תש"ט על פי הפירוש שלה, עליה להסתפק בכך ולנסות לייצב תנאים אלו לטווח ארוך.

היחסים עם המדינות השכנות

ההודמנות הראשונה להבהיר את מדיניות הסטטוס קוו, שנקטה ישראל בכל הנוגע ליחסיה הישירים עם מדינות ערב השכנות בסוף שנות החמישים, הודמנה לישראל שבועות ספורים לאחר שכוחות צה"ל נסוגו משרם אל-שיח' ומרצועת עזה. בראשית אפריל 1957 איים קשר פרו-נאצריסטי על המשטר ההאשמי בירדן. רק אומץ רוחו ונאמנותם של חייליו הצילו את חייו של המלך חוסיין ואת משטרו. המלך סילק את ממשלתו השמאלית של סולימן נאבולסי וביטל בסופו של דבר גם את רוב צעדי הדמוקרטיזציה שנקט בשנה הקודמת ואשר גרמו למשבר.¹¹² המשבר היה קצר, אך בן-גוריון הפסיק להורות לצה"ל להתכונן להשתלטות על הגדה המערבית, אם הפיכה אשר תתחולל בעמאן תציב את ירדן בחזית אחת לצדו של נאצר ותסכן בכך את הסטטוס קוו ואת בטחונה של ישראל. בן-גוריון אף הזהיר את האמריקנים, שישראל עומדת לנקוט צעדים צבאיים לקדם את פני ההפיכה; אך זו נכשלה, והכוננות בצה"ל כוסלה במהרה.¹¹³ הרבה יותר משמעותי היה המשבר שפרץ שנה מאוחר יותר.

איחודה של סוריה עם מצרים במסגרת הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם) בחודש פברואר 1958, המרד הפרו-נאצרי נגד משטרו של הנשיא כמיל שמעון בלבנון וההפיכה הרפובליקנית שהביאה לשלטון בבגדאד את הגנרל עבד אל-כרים קאסם בחודש יולי אותה שנה איימו לשנות את מפת המזרח התיכון מן הקצה אל הקצה ואיימו מחדש גם על משטרו של המלך חוסיין בעמאן. הממסד המדיני-בטחוני של ישראל הודאג ממכלול השינויים מרחיקי הלכת שחלו בתוך חודשים ספורים בסטטוס קוו המדיני והצבאי בשכנות כה קרובה לגבולה. בסקירה שהרמטכ"ל, רב-אלוף חיים לסקוב, סוקר בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ושאת תמציתה רשם בן-גוריון ביומנו, נאמר בין השאר: 'האחוד [של מצרים וסוריה] מאפשר התקפה משני עברים ועלינו להגדיל הניידות שתכשיר העברת כוחות שלנו מחזית לחזית'. מפקד חיל האוויר, האלוף דן טולקובסקי, מעריך שהתקפת האויב צפויה החל מסוף שנת 1959 או ראשית 1960.¹¹⁴

בן-גוריון נקט יוזמות דיפלומטיות שונות כדי להניע את המערב, ובראש ובראשונה את ארצות-הברית, לפעול לסיכולם או לפחות להגבלת נזקם של השינויים

112. גירסתו של המלך בדבר אירועים אלו מצויה בספרו: *King Hussein of Jordan: Uneasy Lies the Head*, London 1962, chaps. X, XI

113. מ' דיין, אבני דרך, עמ' 348.

114. יומן בן-גוריון, 31 במאי 1958, אב"ג.

המפליגים הללו. אך תהפוכות המשטרים הפנימיים בסוריה ובעיראק לא יכלו כשהן לעצמן להחשב הפרה של תנאי הסטטוס קוו, שישאל גרסה שיש לקיימם אף במחיר יוזמות צבאיות; אף שהיו מקרים לא מעטים שמעצמות התערבו התערבות צבאית על מנת לסכל שינויים רדיקליים במשטרים של מדינות בעלות חשיבות אסטרטגית, כמאמר הרומי המפורסם, 'מה שיותר ליופיטר אינו מותר לשור'. על פי הנורמות שרווחו בעולם לאחר ייסודו של האו"ם, לא יכלה ישראל לנקוט יוזמה צבאית רק משום שהמשטר במדינה שכנה השתנה, לפי דעתה, לרעתה.

לפי שעה לא חל עדיין ערעור של ממש בתחושת ההרתעה המחודשת שצה"ל רכש לעצמו בעקבות נצחוננו בסיני ובעקבות עסקות החימוש הנדיבות שזכה להן מידי הצרפתים לפני המבצע וגם לאחריו. הנה על כן, בכל הנוגע לעצם התהפוכות בסוריה ובעיראק נאלץ בן-גוריון להסתפק במשלוח עצות והמרצות לשליטי המערב. בין וכה התברר שאת הנעשה אין להשיב, ואילו הסטטוס קוו לפי הגדרותיה של ישראל לא נפגע בפועל.¹¹⁵ בן-גוריון מורה לנהוג בסוריה בקשר לסכסוכי הגבול אשר התחדשו במהרה בצפון כאלו לא נתאחדו [עם מצרים] וכל זמן שהם [הסורים] לא יפרו את שביתת הנשק – גם אנחנו לא נעשה כך.¹¹⁶

לא כן היה הדבר בכל הנוגע למצב הפנימי בממלכת ירדן. משהועמד משטרו של חוסיין בסכנה ישירה, נקטה ישראל צעדים יותר ממשיים, משום שהפיקה בעמאן הייתה מחוללת שינוי מפכני ומידי במערך הצבאי העומד ישירות מול ישראל, ובסמיכות קרובה למרכזי אוכלוסייתה ולנקודות התורפה האסטרטגיות שלה. בן-גוריון התיר לבריטניה להשתמש במרחב האווירי של ישראל על מנת להטיס לירדן את צנחניה, אך גם הורה לצה"ל להכין מבצע בגדה המערבית, והודיע למדינות המערב על כוונתו לפתוח במתקפה, אם מאמציהן הישירים בעמאן לא יישאו פרי.¹¹⁷

בכל הנוגע לכיבושה של הגדה המערבית היה בן-גוריון מלא היסוסים כרימון. העובדה שערביי רצועת עזה לא ברחו בעת המבצעים בסתיו 1956 הצביעה על כך שכיבוש הגדה המערבית עלול להוסיף כמיליון ערבים לשטחה של מדינת ישראל. 'הפעם הערבים לא יברחו', הוא מעיר נחרצות בדיון שכונס בלשכתו לדון על המצב המסוכן שנוצר עקב ההפיכה.¹¹⁸ בן-גוריון גם לא סמך על כך שהמערב ישלים עם

115. תיאור מפורט של המשבר בקיץ 1958 ראה: מ' ברוזנר, בן-גוריון, פרק י'. ראה גם הערכתו של ראש אמ"ן, האלוף יהושפט הרכבי, שהמצב בעיראק הוא בלתי הפיך, יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

116. שם, 13 במארס 1958.

117. על פרשת הטיסות הבריטיות בשמי ישראל ראה: מ' אורן, 'ישראל ושאלת הטיסות האנגלו-אמריקניות מעל ישראל לירדן, יולי-אוקטובר 1958', עיונים בחקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 262-275; ראה גם את סקירתו המסכמת של השגריר הבריטי בישראל על אירועי שנת PRO, FO 371/143371, Annual Review of the British Ambassador to Israel, 1958 January 8th, 1958. ראה גם דיוני הקבינט הבריטי, PRO, CAB 128/32, 57, 59, 60, January 8th, 1958, 61, 64.

118. יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

יוזמה התקפית של ישראל, וכמו כן חשש מהתפשטות המלחמה אל כל גבולותיה של ישראל. המטח הכללי של צה"ל הציע פעולה מוגבלת לכיבוש ירושלים והר חברון, אך בן-גוריון אישר בסופו של דבר רק את כיבוש השכונות הצפוניות של ירושלים הירדנית, לשם התחברות להר הצופים.¹¹⁹ אך גם יוזמה זו לא הייתה נחוצה, משגרגעו הרוחות בסוף הקיץ ומשטרו של חוסיין שב והתאושש.

באותם ימים מעלה בן-גוריון גם הצעה אלטרנטיבית, אשר תפתור, לדעתו, את הבעיה בלי לסכך את ישראל בשלטון על מיליון פלסטינים. הוא מציע למוכ"ל האו"ם ולארצות-הברית לפרז את הגדה המערבית בחסות האו"ם במקרה שמשטרו של חוסיין יתמוטט.¹²⁰ דיווחיו של השגריר הבריטי בתל-אביב בקיץ 1958 מלאים חרדות מפני כיבוש הגדה המערבית בידי צה"ל, העלול להתחולל מחמת פחדיה של ישראל מפני סגירת מעגל החנק הנאצרי סביבה ומתוך היוואשותה מקבלת ערובות מן המערב: 'With no heavy arms, no guarantee except vague statements ... Israel will undoubtedly prefer to be morally indefensible now to being militarily indefensible later' (ללא נשק כבד, ללא ערבות מלבד הצהרות מעורפלות ... ישראל תעדיף ללא ספק להיות בלתי ניתנת להצדקה מבחינה מוסרית כעת, מאשר בלתי ניתנת להגנה מבחינה צבאית אחר כך).¹²¹

בחלקים אחרים של העילית המדינית בישראל נשמעו קולות רמים אשר תבעו לנצל את ההזדמנות ולהשלים את כיבושה של ארץ-ישראל השלמה. אנשי אחדות-העבודה העלו רעיונות אלו מתוך הקואליציה,¹²² ואילו בגין וחבריו מרחיקים לכת ומציעים 'לגרש כל צבא זר בגבולות ההיסטוריים משני עברי הירדן'.¹²³ בהצעה לסדר היום בכנסת מכרזו חבר הכנסת חיים לנדאו, איש 'חרות': 'אותו סטאטוס-קוו מהולל, עליו בניתם מאז קום המדינה את מדיניותכם - התמוטט לחלוטין'.¹²⁴ אך ההנהגה שקבעה את המדיניות הישראלית ראתה בכיבוש הגדה המערבית ברכה מפוקפקת ונשמה לרווחה כאשר התברר שאין היא נאלצת לעשות זאת. בדברי תשובה לאותו פולמוס שנתגלע בכנסת חוזר בן-גוריון ומצהיר במפורש בעניין זה: 'אנו רוצים לקיים את הסטאטוס-קוו, כל זמן שהדבר הזה אפשרי. אין ספק, שהסטאטוס-

119. הצעתו של הרמטכ"ל חיים לסקוב לכבוש אוור נרחב מצפון לירושלים ואת כל הר חברון הובאה בפני שר הביטחון בעיצומו של המשבר בעמאן. מספר חודשים מאוחר יותר נדון העניין שנית, כאשר הבריטים עזבו את עמאן ושוב התעורר החשש להתערבות סורית-מצרית, אך בן-גוריון היה מוכן לשקול רק פעולה מצומצמת ביותר, והוא מרבה לתת ביטוי לחששותיו ביומנו. ראה יומן בן-גוריון, 16 ו-19 באוגוסט ו-7 באוקטובר 1958, אב"ג.
120. ראה פרוטוקול שיחה מיום 30 באוקטובר 1958, תיק פגישות, אב"ג; וראה גם בדו"ח השנתי של השגריר הבריטי בישראל לשנת 1958 (לעיל, הערה 117).
121. ראה מברק השגריר הבריטי בתל-אביב אל משרד החוץ בלונדון, מס' 538 מיום 28 באוגוסט 1958, PRO, FO 371/134279, VR 10345/8.
122. יומן בן-גוריון, 28 ביולי 1958, המביא ציטוטים משיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, אב"ג; ראה גם שם, 4 בנובמבר 1958.
123. שם, 21 ביולי 1958.
124. דברי הכנסת, 24, 8.9.1958, עמ' 2619.

קוו מתערער. אבל כל זמן שאפשר לקיים אותו, אנו רוצים לקיים אותו.¹²⁵
 בפגישה אישית בין גולדה מאיר לבין סלווין לויד, שר החוץ הבריטי, שהתקיימה
 באותו קיץ אומרת לו השרה הישראלית בדרכה הבוטה: 'We all pray three times a
 day for King Hussein's safety and success' ('כולנו מתפללים שלוש פעמים ביום
 לבטחון המלך חוסיין ולהצלחתו').¹²⁶

את הפרשה כולה מסכם בן-גוריון בפני חבורה מעוזריו הבכירים: 'כשבילנו הדבר
 הכי טוב היה לו היה נשאר סטטוס קוו. או לא (היה לנו עסק לא) עם מצרים, לא עם
 סוריה ולא עם עירק, אלא רק עם מדינה חלשה שאין פחד ממנה'.¹²⁷ ביומנו הוא
 רושם, בתגובה לדברים שאמר יגאל אלון לפרופ' דיקין מאוקספורד בזכות ההצעה
 לכבוש את הגדה המערבית: 'האם יגאל אינו יודע שתוספת מיליון ערבים לישראל
 עלולה להביא קץ למדינה?'.¹²⁸ גם השגריר הבריטי הבחין היטב באינטרס הבסיסי של
 ישראל בשימורו של הסטטוס קוו בגבול ירדן. הוא כותב למשרד החוץ הבריטי,
 שהאירועים בירדן שכנעו את בן-גוריון בחשיבות שמירתו של המצב הקיים: 'They
 confirmed his recognition that the preservation of the status quo in Jordan ...
 was vital to his country's survival' ('הם מאשרים את הכרתו כי שימור הסטטוס קוו
 בירדן הוא חיוני להשרדותה של ארצו').¹²⁹

* * *

יציבותו של הסטטוס קוו נבחנה מחדש גם בגבול הדרומי. בעקבות פעולת תגמול
 שערך צה"ל נגד הכפר תאופיק בגולן הדרומי במחצית חודש פברואר 1960, שילח
 נאצר לקדמת סיני כ-500 טנקים וכוח של כ-50,000 חיילים. צה"ל הופתע ממהלך זה,
 ובמשך עשרים וארבע השעות הראשונות למשבר לא היו לו כוחות מספיקים להגן על
 הנגב בפני פריצה אפשרית של הכוחות המצריים. 'הכל תלוי בחיל האוויר', כותב
 האלוף יצחק רבין למפקד חיל האוויר האלוף עוז וייצמן.¹³⁰ אך במהרה ערך צה"ל
 גיוס חלקי של מילואי השריון, ריכזו בנגב למעלה מ-100 טנקים וכן יחידות רגלים,
 ואותת בחשאי לנאצר, שישראל לא תסבול את היערכותו של השריון המצרי בקדמת
 סיני. מבצע 'ישראלי זה נודע בשם הצופן 'רותם', והוא הוכיח לפיקוד העליון של
 צה"ל, שהרתעתו עומדת בעינה. כעבור פחות משבועיים החזיר נאצר את גייסותיו אל
 מעבר לתעלה, וצה"ל שיחרר את המילואים. המשבר עבר, והסטטוס קוו שָׁלָל, עתה
 התברר ללא כל ספק, את פירושו האפקטיבי של חצי האי סיני, נשמר.

למשברים אלו היה ערך רב בתהליך הגדרתו המדויקת של הסטטוס קוו, הן כלפי
 פנים והן כלפי חוץ. 'קווים אדומים' אף פעם אינם ממש אדומים, כל עוד הם רק

125. שם, עמ' 2626.

126. ראה דו"ח שר החוץ הבריטי על שיחתו עם גולדה מאיר, PRO, FO 371/134348.

127. פרוטוקול שיחה מיום 30 באוקטובר 1958, תיק פגישות, אב"ג.

128. יומן בן-גוריון, 7 באוקטובר 1958, שם.

129. דו"ח שנתי של השגריר הבריטי בישראל, לשנת 1958 (לעיל, הערה 117).

130. 'י רבין, פנקס שרות, תל-אביב 1979, עמ' 107.

בבחינת מדיניות עקרונית. רק כאשר הניסיון המעשי מאשרר אותם מכוחן של החלטות אופרטיביות אמינות, הם הופכים ונצבעים בצבע אדום בולט. 'קווים אדומים' הם גם מסימני המובהקים של ניסיון לשמור על סטטוס קוו. 'קווים אדומים' מגדירים מצב קיים, לא ניסיון לשנותו.¹³¹

הן בפרשת הסכנות שניצבו בפני המשטר ההאשמי בירדן בשנת 1958 והן בפרשת 'רותם' לא נשקפה סכנה מידית לסטטוס קוו הטריטוריאלי, משום שהערבים, ובראשונה ג'מאל עבד אל-נאצר, טרם ראו את עצמם מוכנים להתמודדות מכרעת נגד ישראל. הסכנה העיקרית שהלכה והתפתחה נגעה לממד הרביעי של הסטטוס קוו, דהיינו לתחום יחסי הכוחות והיערכותם. הקמת קצ"ם, החשש מפני התמוטטות המשטר בירדן, כמו גם ריכוז כוחות מצריים בקדמת סיני, עלולים היו להקנות ליריביה של ישראל יתרונות אסטרטגיים ניכרים ולהגדיל את סיכוייהם לנצח במלחמה בעתיד, כאשר זו תפרוץ. ישראל העריכה סכנה פוטנציאלית זו כבלתי נסבלת מבחינתה ואיימה מחדש לשנות את המתאר הטריטוריאלי על מנת לסכל, ולו באופן חלקי, אותם יתרונות שהאויב עלול היה לרכוש לעצמו על ידי תמרונים מדיניים וצבאיים שונים בשטחים הנתונים לריבונותו. אולם כמי שהעדיפה את הסטטוס קוו, הדגישה ישראל את האיום, לא את הפעולה. ההרתעה הייתה תכלית המהלכים, לא עצם שינויו של הסטטוס קוו. צלילי האירדנסה חזרו להיות נחלת המקהלות האופוזיציוניות.

התלות וההתניה הקיימות תמיד בין ממדיו השונים של הסטטוס קוו חזרו ועלו על סדר היום גם ב-1958. הישרדותו של המלך חוסיין ונסיגת הכוחות המצריים מסיני במבצע 'רותם' נגרמו על ידי גורמים שונים, אך לא הפחות שבהם היה ההערכה של המנהיגות הערבית, שעדיין אין היא מסוגלת להביס את צה"ל. פיקוד צה"ל רשאי היה להעריך בעקבות נסיונות אלו, שכושר ההרתעה, ששוקם במבצע קדש, עדיין עומד בתוקפו. הבעיות העיקריות שניצבו בפני ישראל בשנות השישים התעוררו דווקא בגבול הצפון, שלגביו לא רווחו בישראל הלכי רוח אירדנטיים. בעיות אלו היו קשורות עם המחלוקת על גיצולם של מי הירדן ועם משמעות ריבונותה של ישראל באזורים המפורזים שבתוך הקו הירוק. דהיינו, עתה שבו ועלו למעלה שני הממדים האחרים של הסטטוס קוו: חופש הפעולה בתוך תחומי הריבונות והשליטה במשאבים חיוניים הנמצאים מחוץ להם. אך סיפור זה שייך יותר למורד התלול שהוליד, בסופו של דבר, למלחמת ששת הימים ולשינוי היסודי שיחול בעקבותיה בסטטוס קוו שנוצר כסיומה של מלחמת תש"ח, ושעליו נסב עיקר דיונונו.

סיכום

בעשור השנים הראשון לקיומה הייתה מדיניות ההגנה על הישגי תש"ח כרוכה גם בכך שלכל הפחות מאז הסתלקותו של משה שרת מן הבמה לא עסקה ממשלת ישראל

131. ראה: מ' בר, קווים אדומים, פרק ה'. פרטים נוספים על מבצע 'רותם' ראה: א' שיף וא' הבר, לקסיקון לבטחון ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 82.

בחיפוש דרכים לפתרון הסכסוך עם הערבים מיסודו. השיקולים נגדו על פי רוב לשאלה איך תעמוד ישראל בסכסוך, אם זה יתלקח לכדי מלחמה של ממש, ולא כיצד ניתן לסלקו מעיקרו. אך נראה שלמעשה לא הייתה לישראל באותה תקופה אלטרנטיבה של ממש, הן משום שהעולם הערבי עדיין לא הסכין עם עצם קיומה של המדינה והן משום שממשלות ישראל לא ראו עצמן מסוגלות לשלם תשלום משמעותי למען הסדר של פשרה במונחים טריטוריאליים או במונחים של החזרת פליטים לשטחה. ראינו שבמשך רוב שנותיה הראשונות, למעט תקופה קצרה, ניהלה ישראל מדיניות של הגנה על הסטטוס קוו מתוך הכרעה שנבעה מן ההכרה של מנהיגיה, שלא כדאי לה ואף לא יותן לה לבלוע יותר ממה שבלעה בתש"ח, אך כפי שהראו תוצאות מערכת סיני, גם בואת לא הייתה לה בעצם ברירה אחרת. זו הייתה המדיניות היחידה שהייתה מעשית באותן שנים. במאי 1967 התמוטטה המדיניות הזו, אך מלחמת ששת הימים פתחה בפני ישראל אלטרנטיבות חדשות.

בפני ישראל לא הייתה פתוחה מדיניות אלטרנטיבית בתקופה שאותה בחנו, אך צריך גם להוסיף ולציין, שבחשבוני אחרון זכתה מדיניות הסטטוס קוו שלה להצלחה. היא נחלה הצלחה משום שהיא אפשרה לישראל להפוך לעובדה מוצקה במזרח התיכון, הן מצד אוכלוסייתה, יישובה וכלכלתה והן מבחינת כושר ההתגוננות שלה לטווח ארוך. אכן, לא לשווא חששו הערבים מן היתרונות שהתמשכותו של משטר שביתת-הנשק תקנה לישראל וניסו להצר את צעדיה. מאבקייה של ישראל לאורך אותה תקופה סיכלו בחשבון הסופי את נסיונותיהם אלו של הערבים. את התקופה 1949-1967 ניתן אפוא לכנות בשם תקופת ההגנה על הישגי תש"ח, וניתן לציין שמדיניות הביטחון של ישראל באותה תקופה הוכיחה את יעילותה לממש את מטרתה המרכזית הזו. חרף קשיים ובעיות לא מעטים, הצליחה מנהיגותה של ישראל לנווט את האירועים בדרך שהשאירה בידי המדינה את הכושר הבלתי מופרע לצמוח, להתבסס ולהגיע להישגים, שנצחונה במלחמת ששת הימים היה רק הביטוי הצבאי החיצוני להם. את עיקר ההישגים יש למצוא דווקא בתחומי הכלכלה, החברה, התעשייה, החקלאות וגיבושו של העם שהתקבץ בהמוניו אל מולדתו העתיקה.

לסיכום פרשה זו מן הראוי להוסיף הבהרה: מבחינת יחסו של בן-גוריון אל נושא ציונו, יש לחלק את עשר שנותיה הראשונות של מדינת ישראל לארבע תקופות בעלות אפיון שונה. בימי מלחמת העצמאות שלט בכיפה בכל שיקוליו של מי שבסופו של דבר קבע את המהלכים המדיניים והצבאיים של ישראל הרצון להרחיב ככל האפשר את תחומי הריבונות הישראלית המתרקמת. הייתה זו מדיניות אקספנסיוניסטית מובהקת. אך החל מסיומו של מבצע 'חורב', ומשעה שניאותו הערבים לשאת ולתת עם ישראל על הפסקת הלחימה, נוקט בן-גוריון מדיניות סטטוס קוו קפדנית. תקופה זו נמשכת עד לפרישתו הזמנית והליכתו לשדה בוקר. התקופה השלישית, שאותותיה הראשונים מורגשים במהלך שנת 1954, הייתה נתונה בסימן של ספקות הולכים וגוברים בדבר התועלת והיציבות של הסטטוס קוו ורצון גובר לשנותו מיסודו ולהתוות מחדש אף את גבולותיה של המדינה. תקופה זו נגמרה עם הנסיגה מעזה ומשרם אל-שיח', כאשר הסטטוס קוו שנקבע בתש"ט שוקם על פי תביעותיה

של ישראל. התקופה הרביעית מתאפיינת במאמץ מתמיד לשמור על הסטטוס קוו המשוקם. היוצא מתיאור זה הוא, שלהוציא תקופה שלא ארכה יותר משנתיים (1955 – 1957) דבק בן-גוריון, ואתו מדינת ישראל הרשמית, במדיניות סטטוס קוו. אך אפילו במשך אותה סטייה קצרת-ימים שסטה בן-גוריון מנאמנותו לסטטוס קוו, יותר משאופיינה מדיניותו בנחרצות להרחיב את הגבולות, הייתה זו תקופה של לבטים, חרדות והיסוסים. המעיין במכלול התבטאויותיו של בן-גוריון, ולא כל שכן במכלול הכרעותיו בשנים 1955–1957, יגיע אל נכון למסקנה שהמעבר של כוונות ההתפשטות ממאווי והרהור גרידא לרצון קונקרטי המתורגם להוראה תפעולית לא היה חד וחלק והיה מלווה במוחו של בן-גוריון בהיסוסים בלתי פוסקים. את ההכרעה לצאת למערכת סיני קיבל בן-גוריון רק בדקה התשעים, ומשאלץ לוותר על רצועת עזה במאוס 1957 ניכרה בו אנחת רווחה.¹³²

מסקנתו של ראודור מנור, שימוש הגבולות בדימויי בן-גוריון הוא מושג חד-ממדי וכאילו סבר בן-גוריון במשך כל אותה תקופה שהגבולות הרצויים של מדינת ישראל מתפרסים עד לתעלת סואץ מדרום, לנהר הליטאני מצפון ולירדן ממזרח, אינה נראית לי נכונה, לא רק משום שהיא משרטטת תמונה שאינה תואמת את אישיותו הפרגמטית והוזהרה של בן-גוריון, אלא גם משום שסך כל העדויות המפורטות בדבר השקלא והטריא שניהל בינו לבינו לאורך כל אותה תקופה מביא אותנו למסקנה הפוכה: להוציא תקופה קצרה בשנים 1955–1957, סבר בן-גוריון שגבולות שביתת-הנשק שבהם החזיקה ישראל הם הרע במיעוטו, וטובת ישראל דורשת לקיימם ככל הניתן.

132. תיאור לבטיו של בן-גוריון בסוור ראה: מ' בר-און, אתגר ותגרה, פרק כ"ח; לעניין זה ראה גם: מ' גולני, 'דיין מוביל למלחמה: מקומו של הרמטכ"ל בהחלטת ממשלת ישראל לצאת למלחמה באוקטובר 1956', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 117–135.